

A kisszögű röntgenszórás módszere és lehetőségei

Bóta Attila

MTA TTK AKI

Biológiai Nanokémia Kutatócsoport

A kisszögű röntgenszórás módszere és lehetőségei

Bóta Attila, Varga Zoltán, Wacha András

MTA TTK AKI

Biológiai Nanokémia Kutatócsoport

Varga Zoltán

Wacha András

1912: W.H.Bragg, W.L. Bragg: Bragg összefüggés

1914: M. von Laue, P.P. Ewald: a gyémánt és a grafit megkülönböztetése

W.H.Bragg, W.L. Bragg: a grafit rétegtávolságának meghatározása

1917: P. Debye, P. Scherrer: amorf szén

1930: P. Krishnamurti: a kyszögű röntgenszórás első kísérleti megfigyelése

1930-as évek:

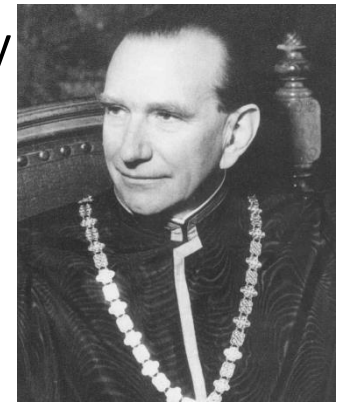
A. Guinier,

1940-es évek: G. Porod

1960-as évek: V. Luzatti

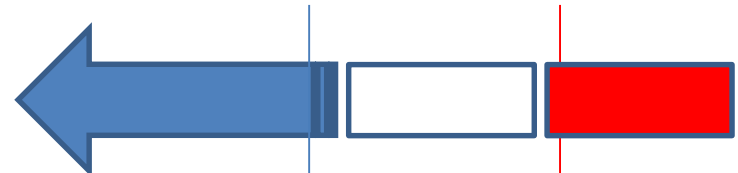

O. Kratky

Die Welt der vernachlässigten Dimensionen und die Kleinwinkelstreuung der Röntgenstrahlen und Neutronen an biologischen Makromolekülen"

Vortrag in der öffentlichen Sitzung der Österreichischen Akademie am 16. Mai 1978, Otto Kratky, Graz

Mi szóródik ? Röntgenfény

nagy energiájú: 2 – (8) – 30 keV, átlagos: 8 keV, (0.15 nm hullámhossz)

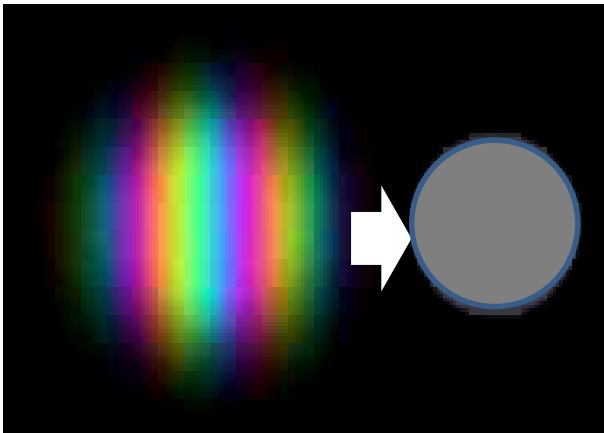
monokromatikus

nem koherens

nagy áthatoló képesség: ideális mintavastagság ($d \sim 1/\mu$)

eltérés a látható lézertől

Min szóródik ? Elektronon (protonon, elhanyagolható)

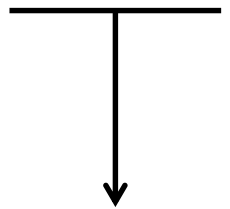
A klasszikus elektronsugár= 2.82×10^{-15} m
($e^2/r=mc^2$)

elektron

atom

molekula

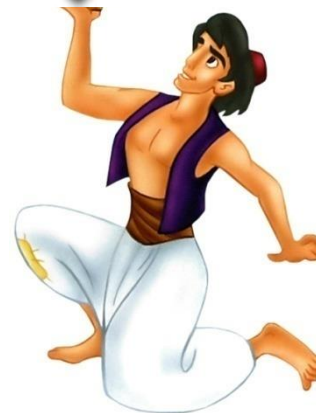
molekula (atom) - halmaz

1895: W. C. Röntgen: a röntgensugárzás
felfedezése

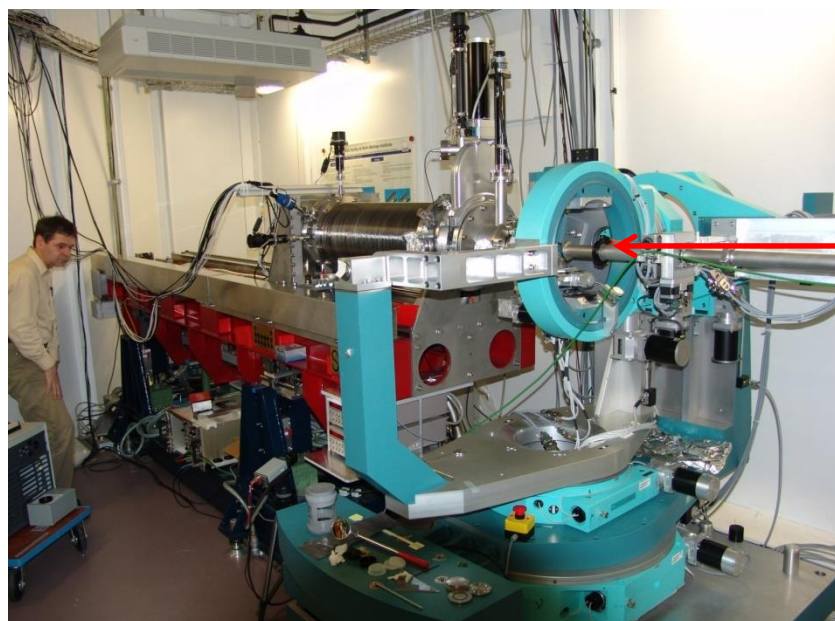
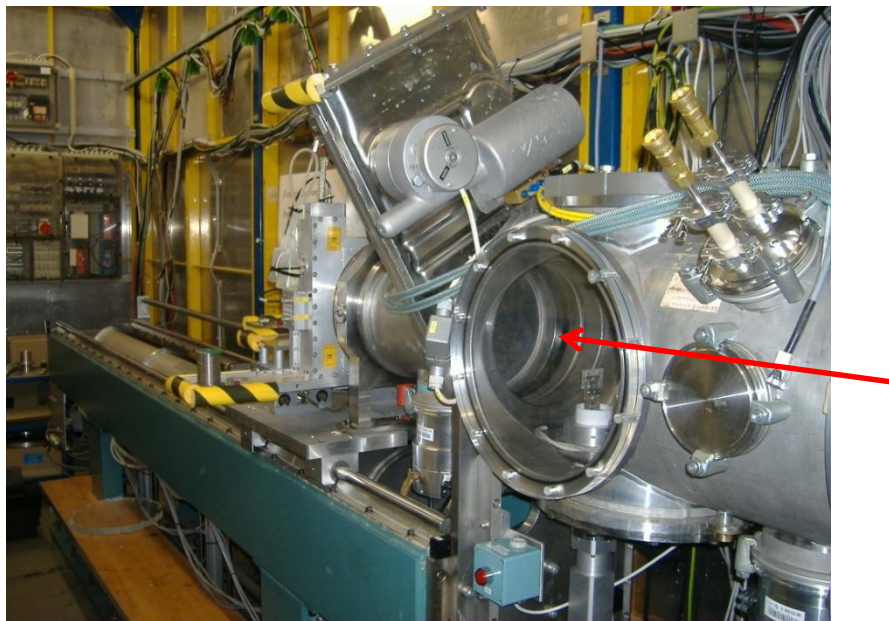
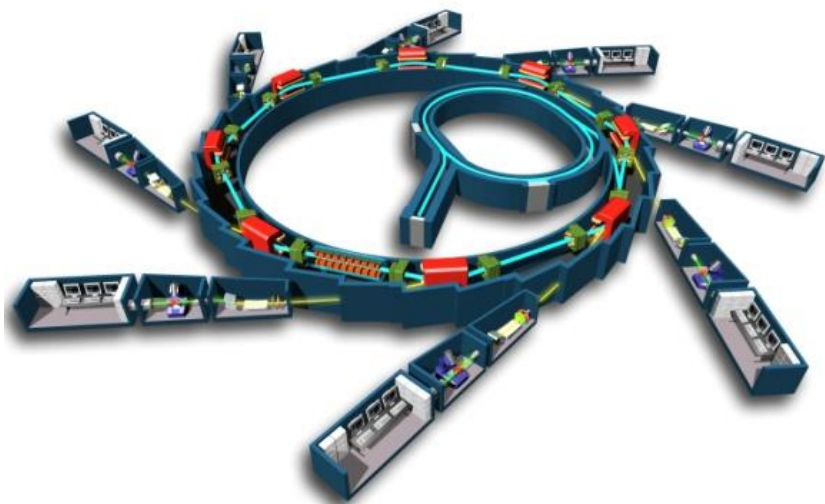
1990-től napjainkig: a szinkrotron
sugárzás elterjedése

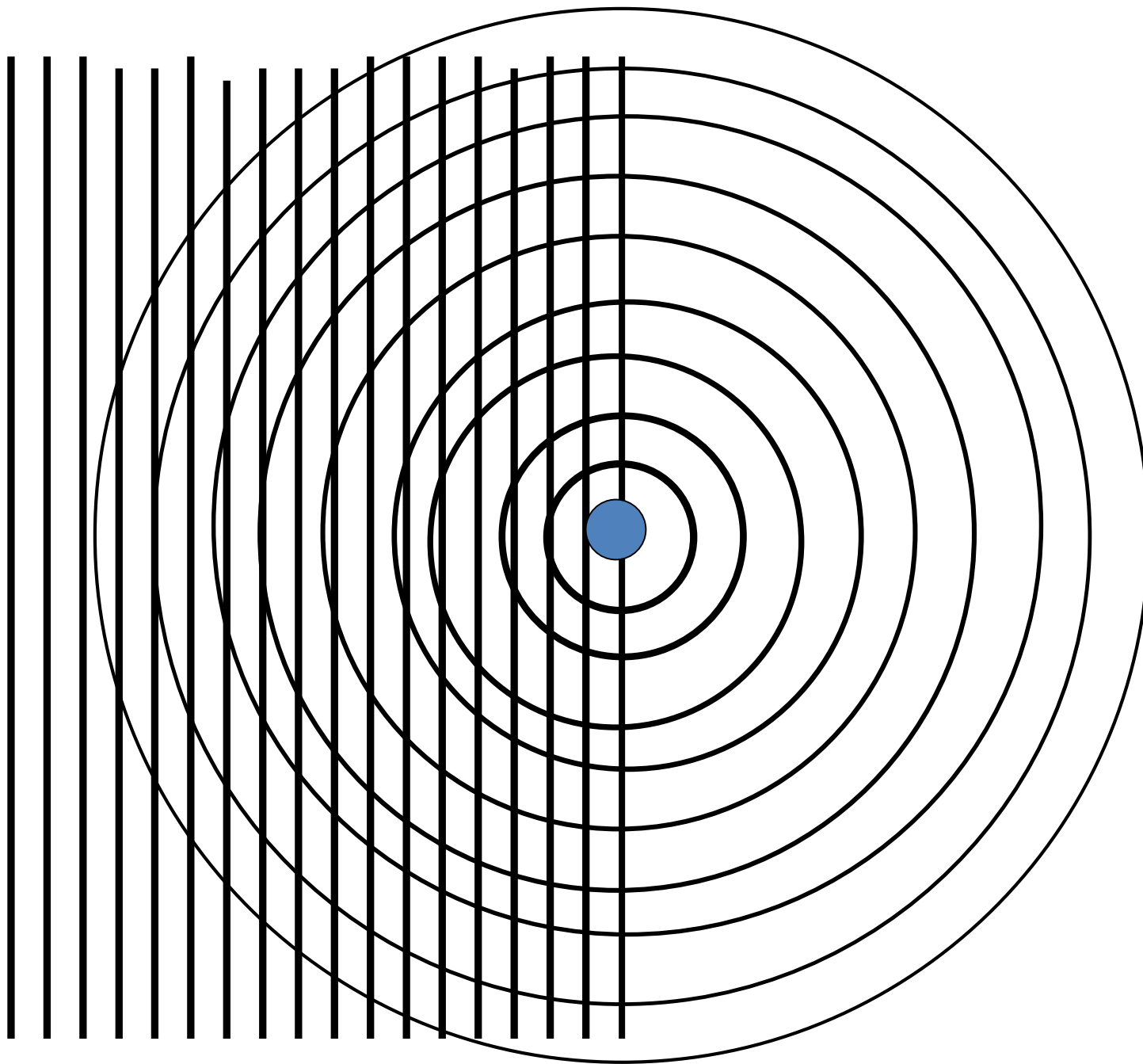

A XXI.sz.
lámpása,

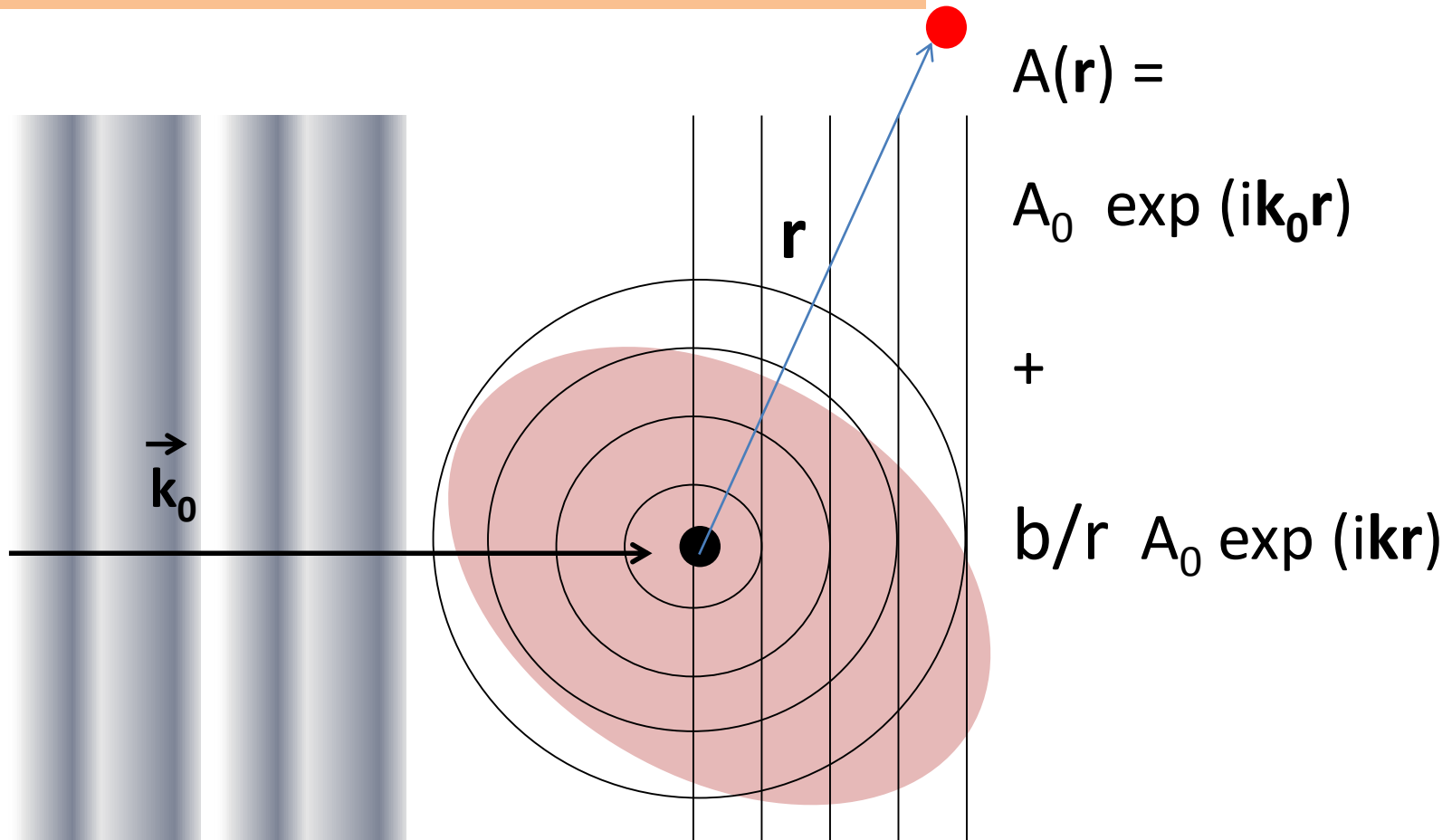
*P. Laggner
Graz*

A síkhullám szóródása

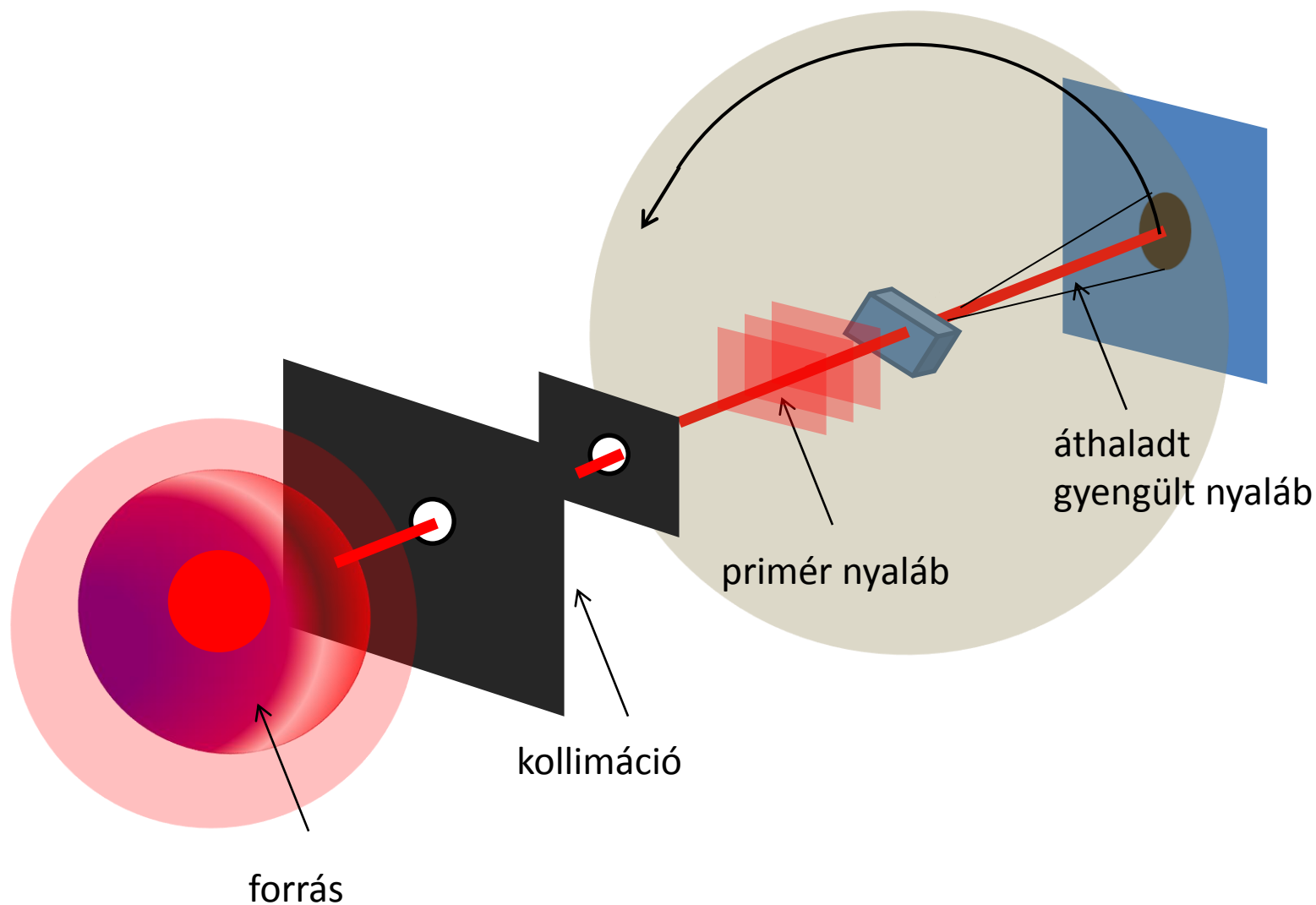
$\mathbf{k}$, a hullámszám vektor ($|\mathbf{k}| = 2\pi/\lambda$)

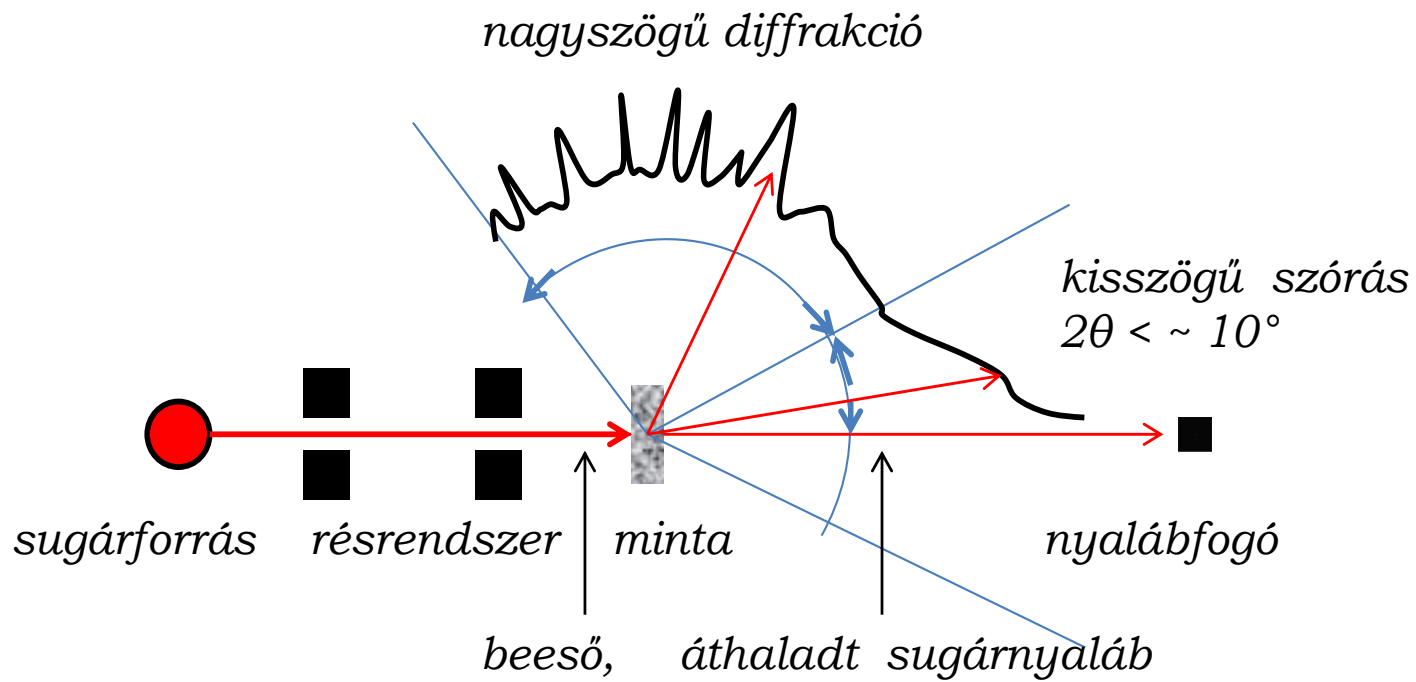
b , a „szórási képesség” , szórási hossz

$>$ szórási sűrűség függvény , potenciál tér $\varphi(\mathbf{r})$

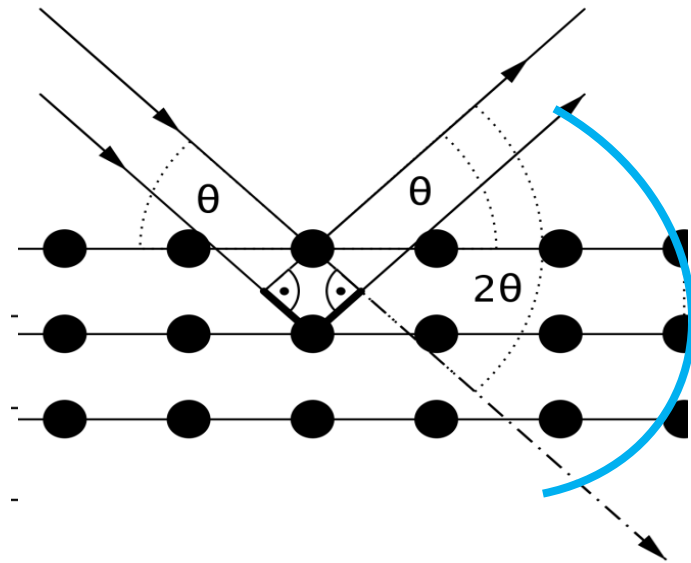

Kisszögű szórás

A szórási szög és a távolság közötti összefüggés: Bragg egyenlet

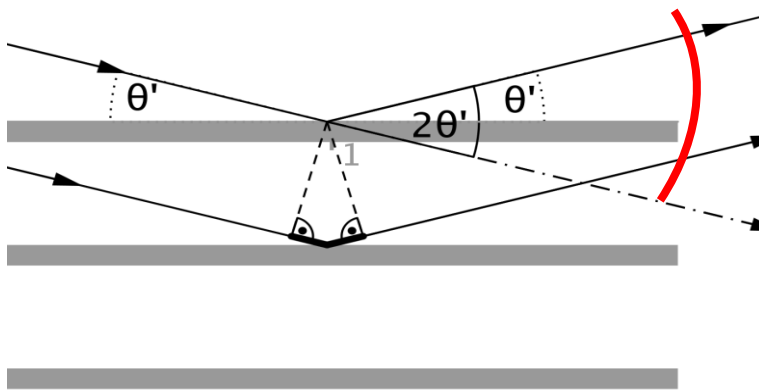
$$n\lambda = 2d \sin(\Theta)$$

n , pozitív egész szám

D , a rácssík távolság, periódus

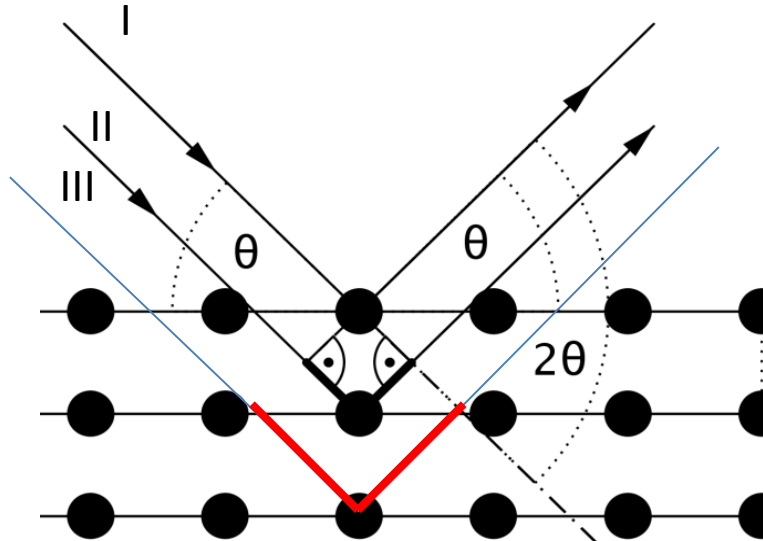
Θ , a beesési szög

(a beérkező sugár iránya és az adott sík által bezárt szög)

$d(\text{nm})$	$2\Theta (^\circ)$
0,1	100,4
1,0	8,8
10,0	0,88
100,0	0,088
(1000,0	0,0088
10000,0	0,0008)

A szórási szög és a távolság közötti összefüggés: Bragg egyenlet

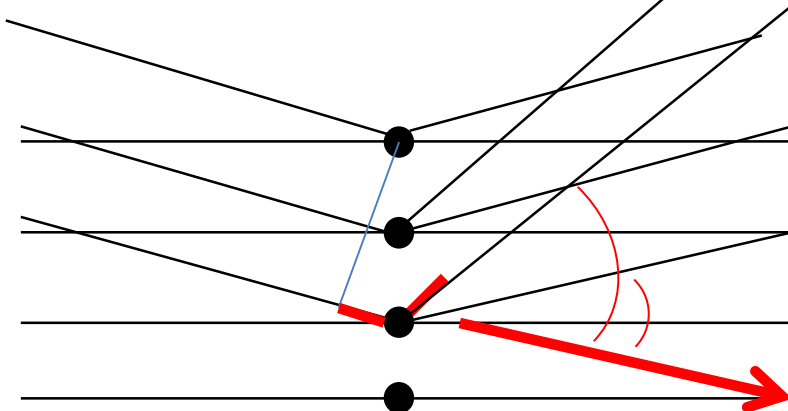
$$n\lambda = 2d \sin(\Theta)$$

n , pozitív egész szám

D , a rácssík távolság, periódus

Θ , a beesési szög

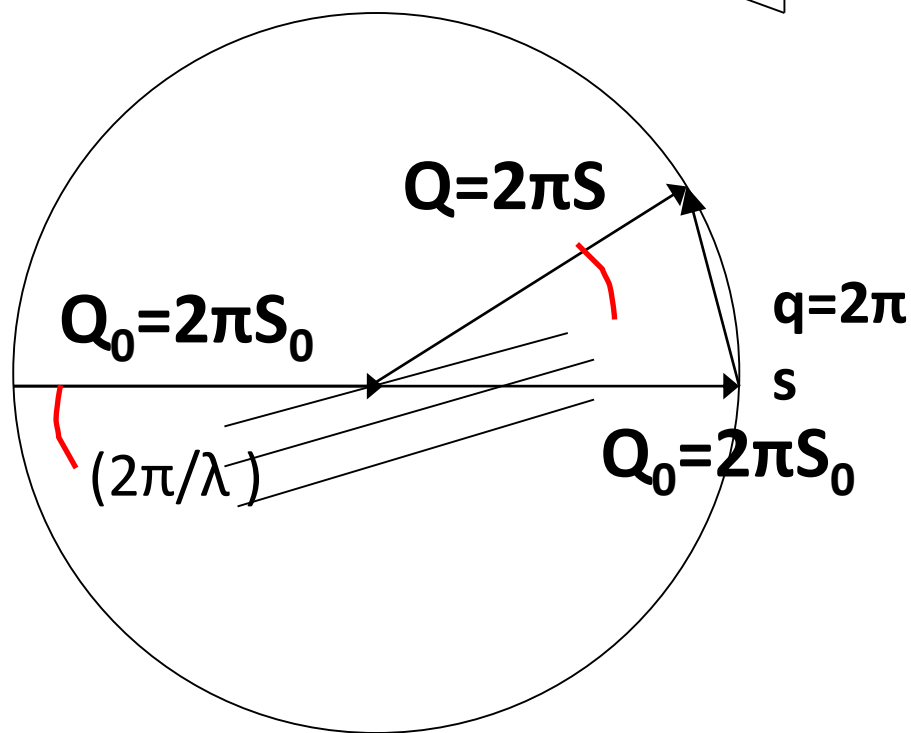
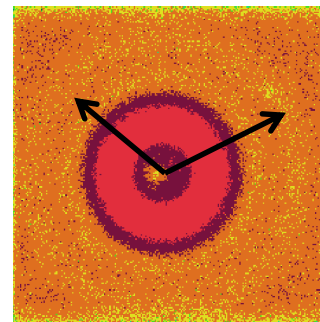
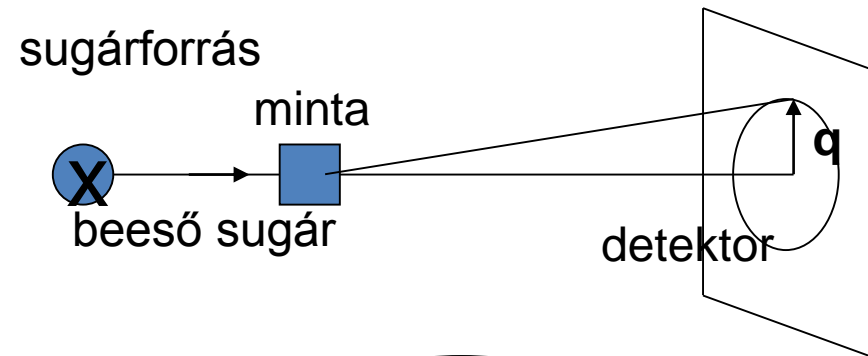
(a beérkező sugár iránya és az adott sík által bezárt szög)

$$n\lambda = d \sin(\Theta_{\text{be}}) + d \sin(\Theta_{\text{szort}})$$

A kisszögű röntgenszórás leírása

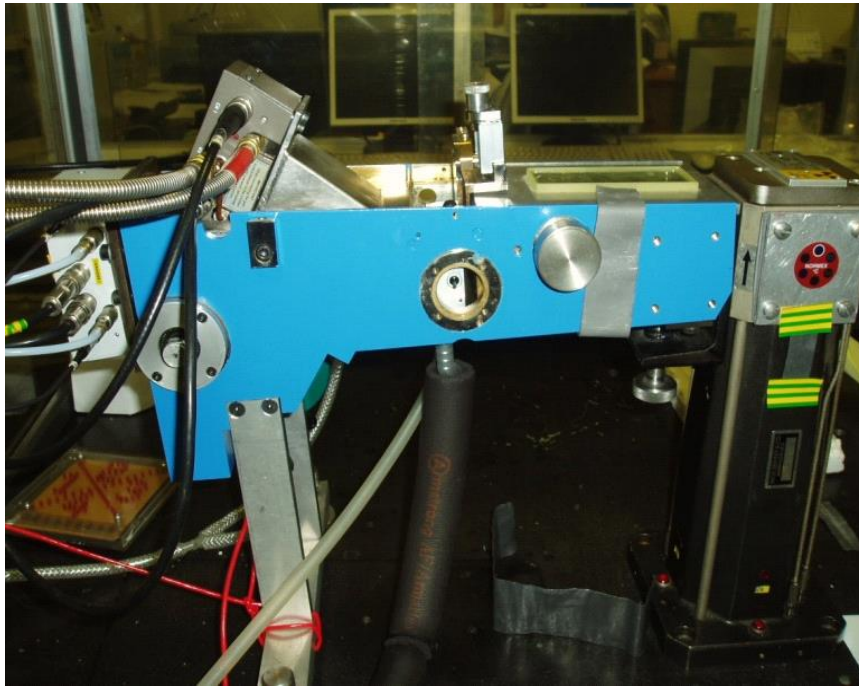
$$n\lambda = 2d \sin(\Theta) \quad \text{Bragg egyenlet}$$

$$q = \frac{4\pi}{\lambda} \sin \Theta$$

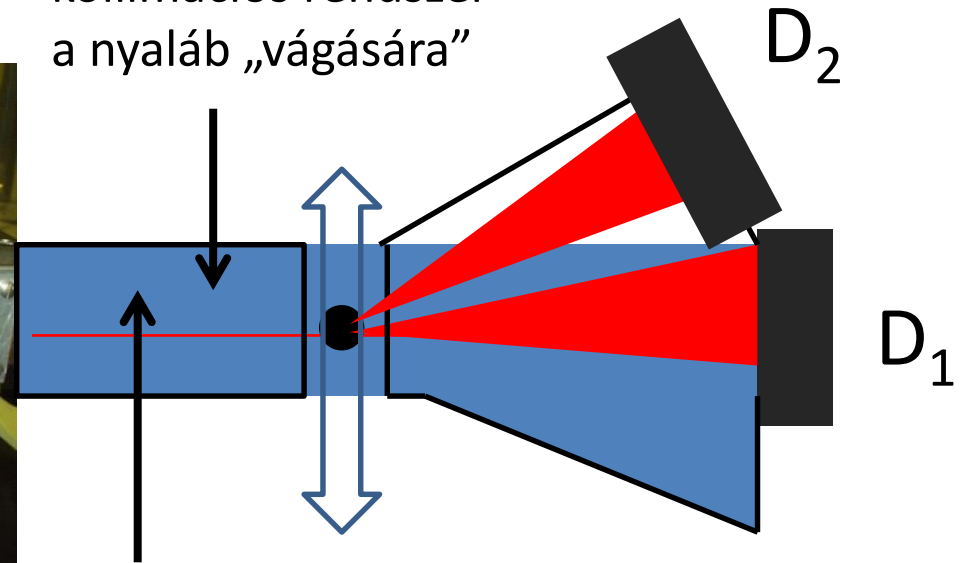
szórási változó

A kisszögű szórás mérésének technikája elterjedt laboratóriumi berendezés

kollimációs rendszer
a nyáláb „vágására”

kamera

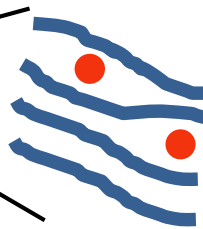
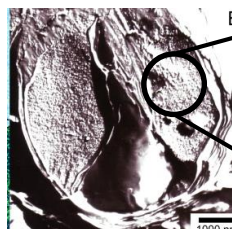
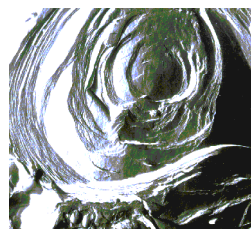
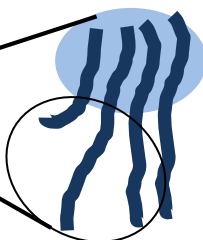
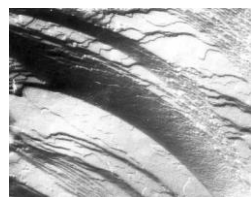
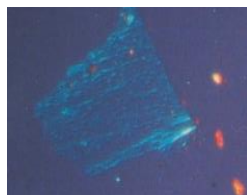
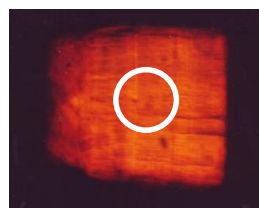
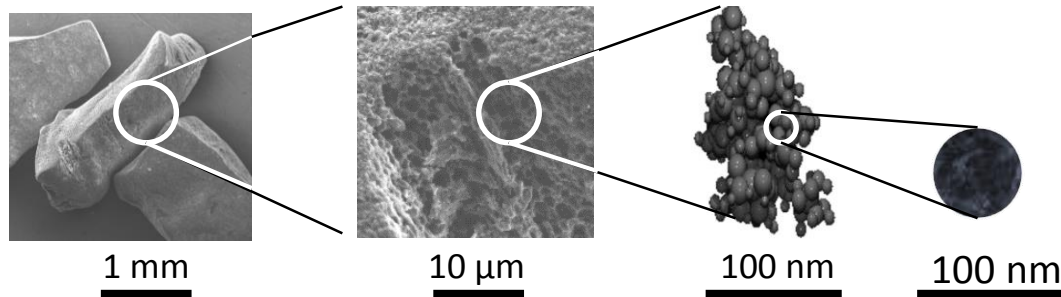

D_1 : kisszögű szórás/diffrakció 1 – 100 nm

D_2 : nagyszögű diffrakció 0,3 – 0,5 nm
párhuzamosan álló lipidek tipikus távolsága

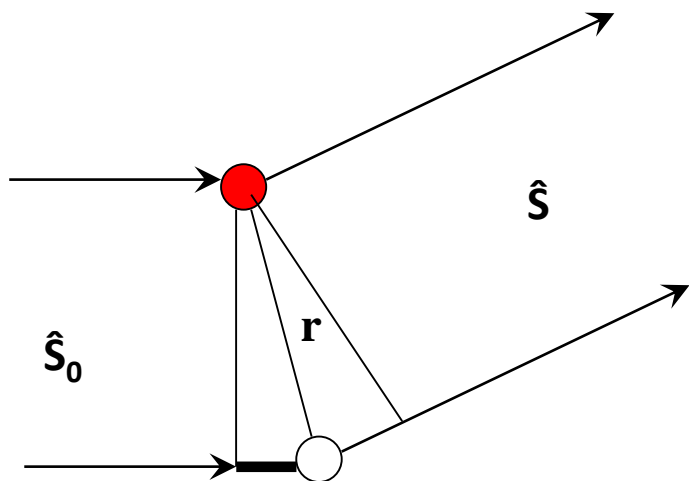
Nanoszerkezetek

*szerkezeti és
morfológiai
információk:*

- **alak**
- **méret**
- **aggregáció**
- **tömör – laza**
térkitöltés
- **szabályos – amorf**
nanoszerkezet
- **nanorácsok**
azonosítása
- **nanoszerkezetek és**
nanorészecskék
szelektív vizsgálata

**kisszögű
röntgenszórás**

A szórócentrumon (elektronon) szórt hullám intenzitása a detektor felületén

$$A = A_{be} \cdot \sin(\omega t - 2\pi x / \lambda)$$

$$A = A_1 \sin(\omega t - 2\pi (\mathbf{r} \cdot (\hat{\mathbf{S}} - \hat{\mathbf{S}}_0) + L) / \lambda)$$

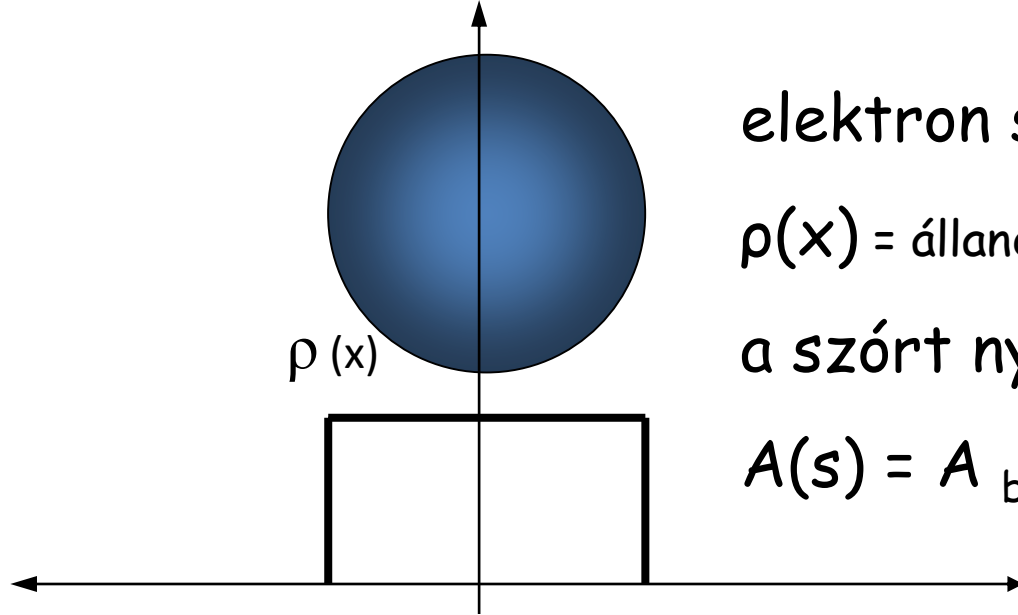
• trigonometrikus felírás: $A_{eredő} = \sum A_i$;

$$I = A \cdot A$$

• komplex alakban:

$$A'_{eredő} = A'_{be} \sum e^{-2\pi i \mathbf{r} \cdot \mathbf{s}}$$

$$A'_{eredő} = A'_{be} \int \rho(\mathbf{r}) e^{i2\pi \mathbf{r} \cdot \mathbf{s}} dV_{\mathbf{r}}; \quad I = A' \cdot A'^*$$

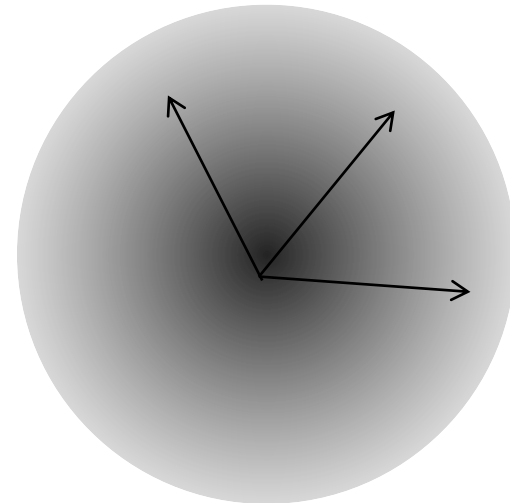
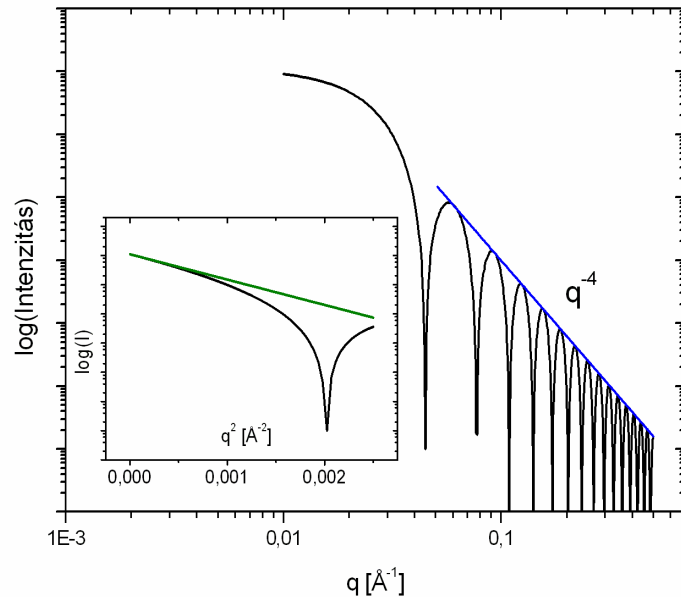
elektron sűrűség:

$\rho(x)$ = állandó, a gömbön kívül zérus

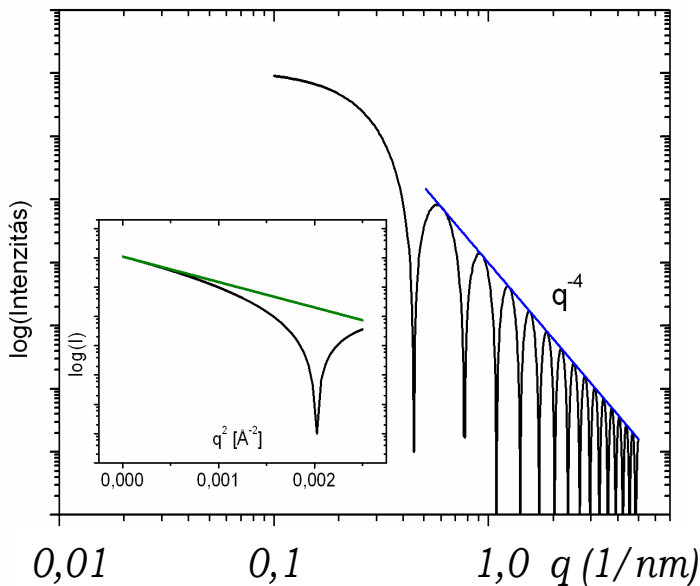
a szórt nyaláb amplitúdója:

$$A(s) = A_{be} \int \rho(r) e^{-2\pi i r s} dv_r$$

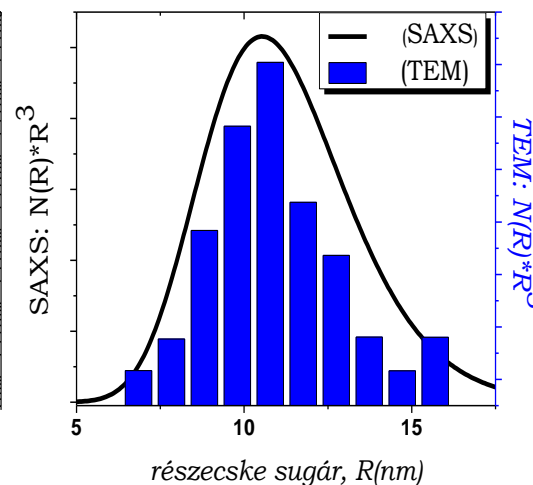
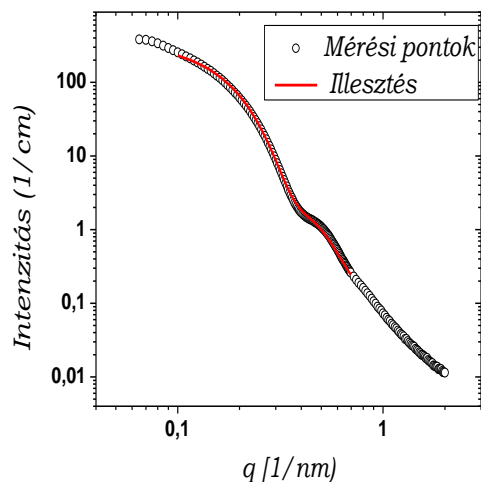
$$I = A' \cdot A'^*$$

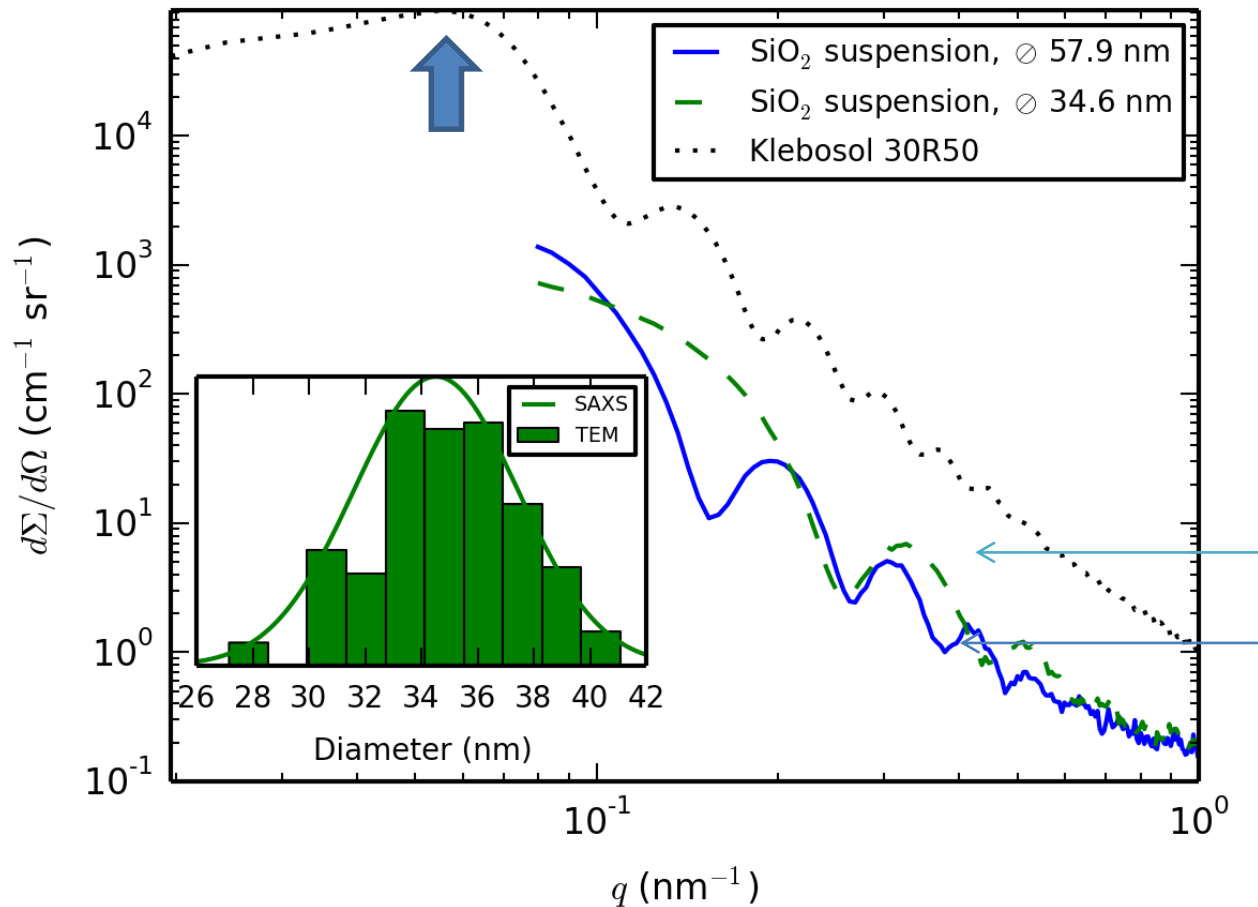
elmélet:
számolt
görbe

gyakorlat:
szilika
részecskék

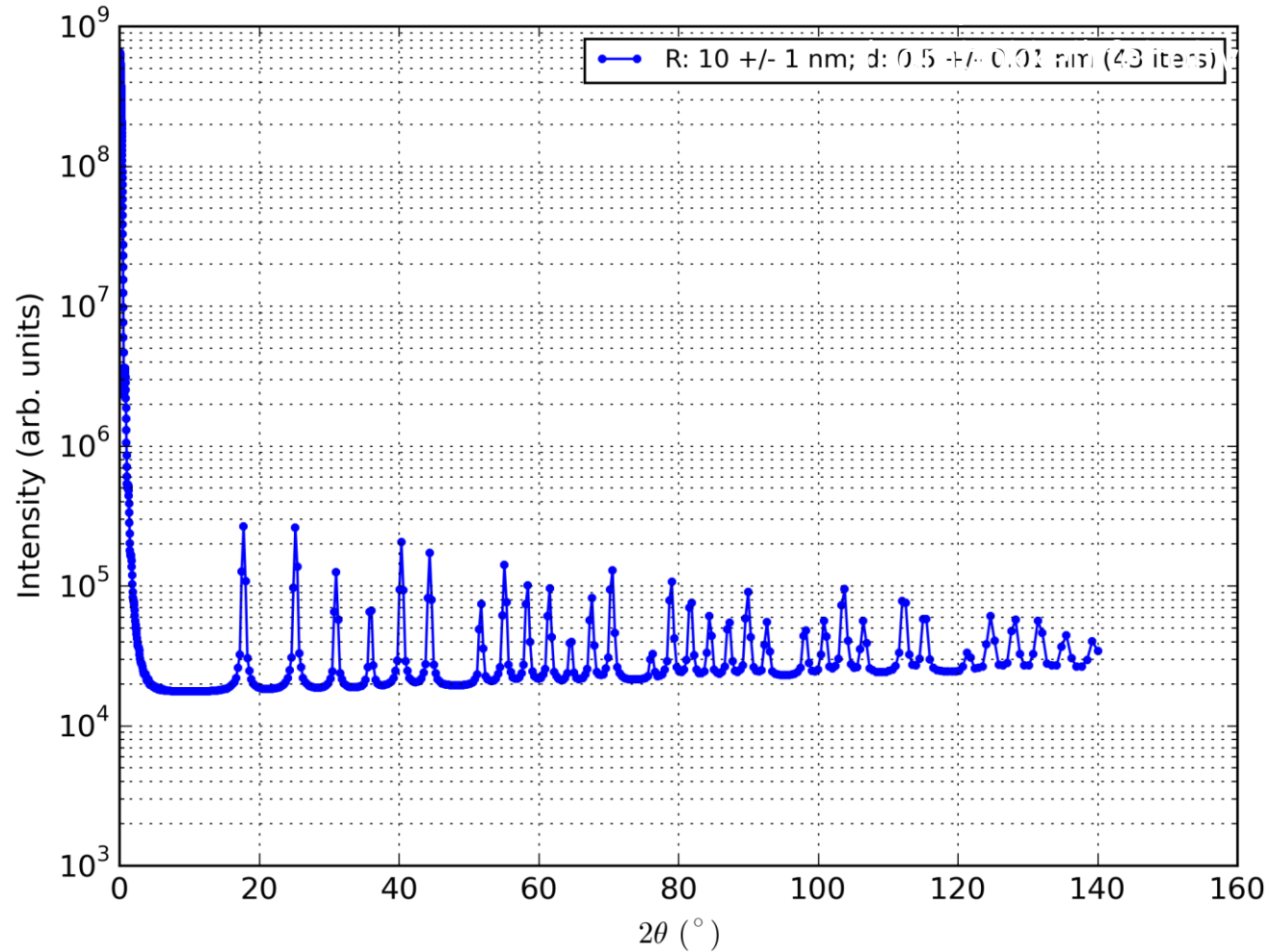
A $R_0 = 10 \text{ nm}$ sugarú gömb számított kisszögű szórásgörbéje. A betétábra a Guinier-féle közelítést, az ábrán az illesztett egyenes a Porod-féle „törvényt” illusztrálja. Laboratóriumunkban előállított szilika nanorészecske SAXS göbéjén csak az első lokális maximum figyelhető meg (alsó, baloldali kép), amelynek oka a részecskék heterodiszperz méreteloszlása, amelyet magának a görbének az illesztése alapján ill. transzmissziós elektronmikroszkópban, mint független technikával határoztunk meg (alsó, jobboldali kép)

A nanorészecskék méreteloszlása nagy pontossággal és statisztikai szignifikanciával határozható meg.

A módszer visszavezethető az SI egységek definícióira: metrológiai alkalmazási lehetőség.

Nagyszögű, kisszögű > *MIÉRT* ?

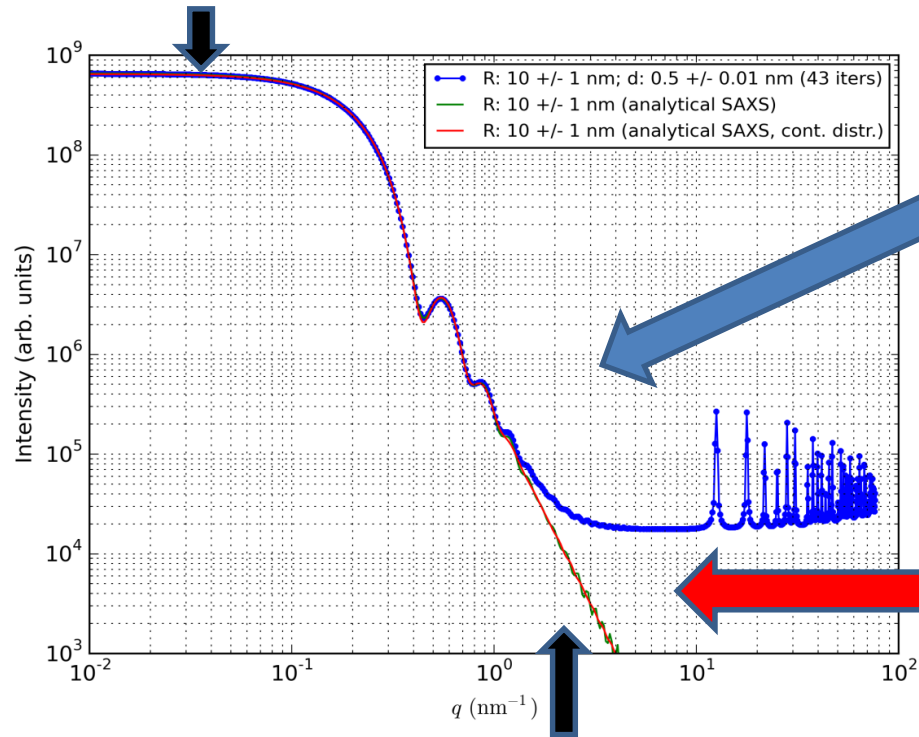

$$q = \frac{4\pi}{\lambda} \sin \Theta$$

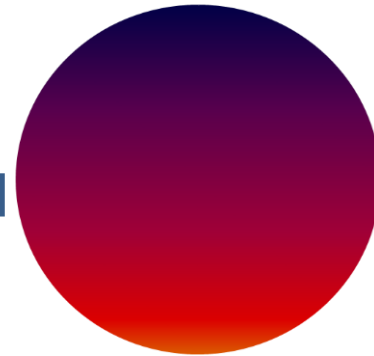
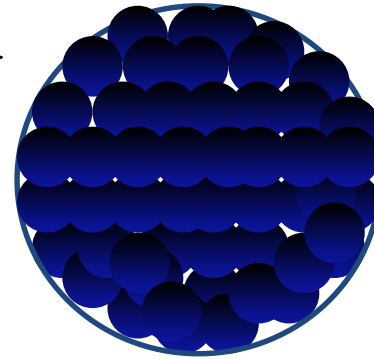
A kisszögű röntgenszórás ábrája:

$$I(q) = V_{\text{gömb}}^2 (\rho_1 - \rho_2)^2 \exp\{(-R_G^2 / 3)q^2\}$$

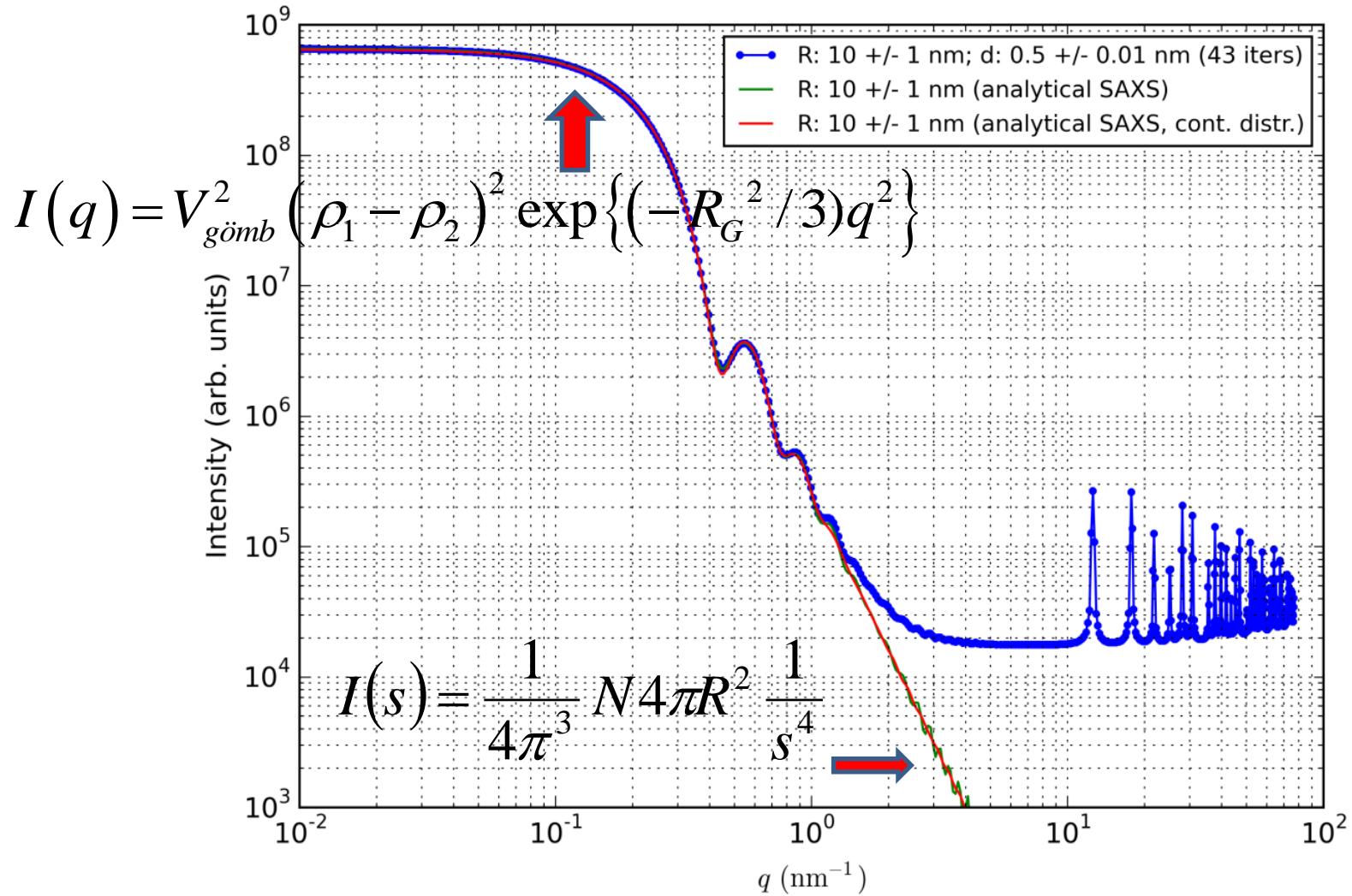

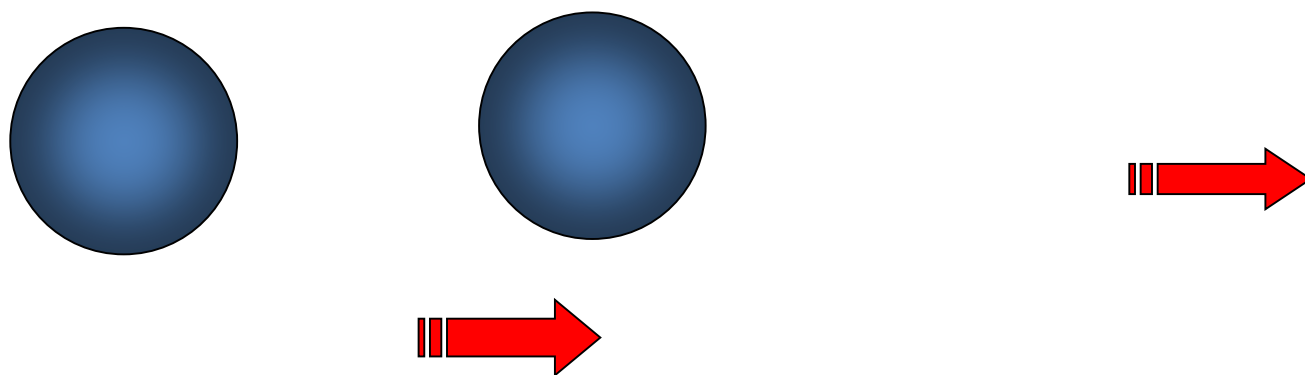
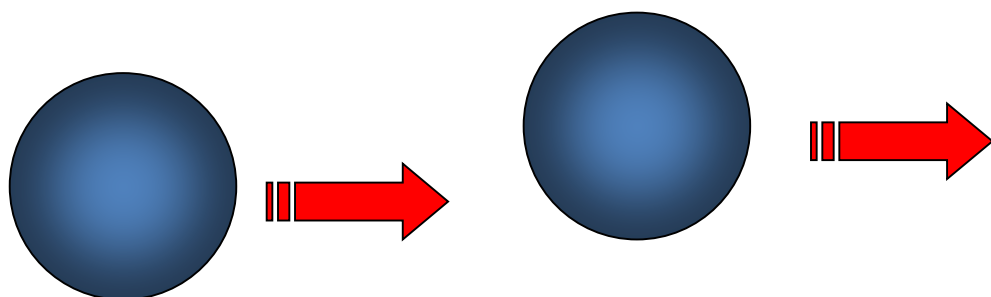
$$q = \frac{4\pi}{\lambda} \sin \Theta$$

$$I(s) = \frac{1}{4\pi^3} N 4\pi R^2 \frac{1}{s^4}$$

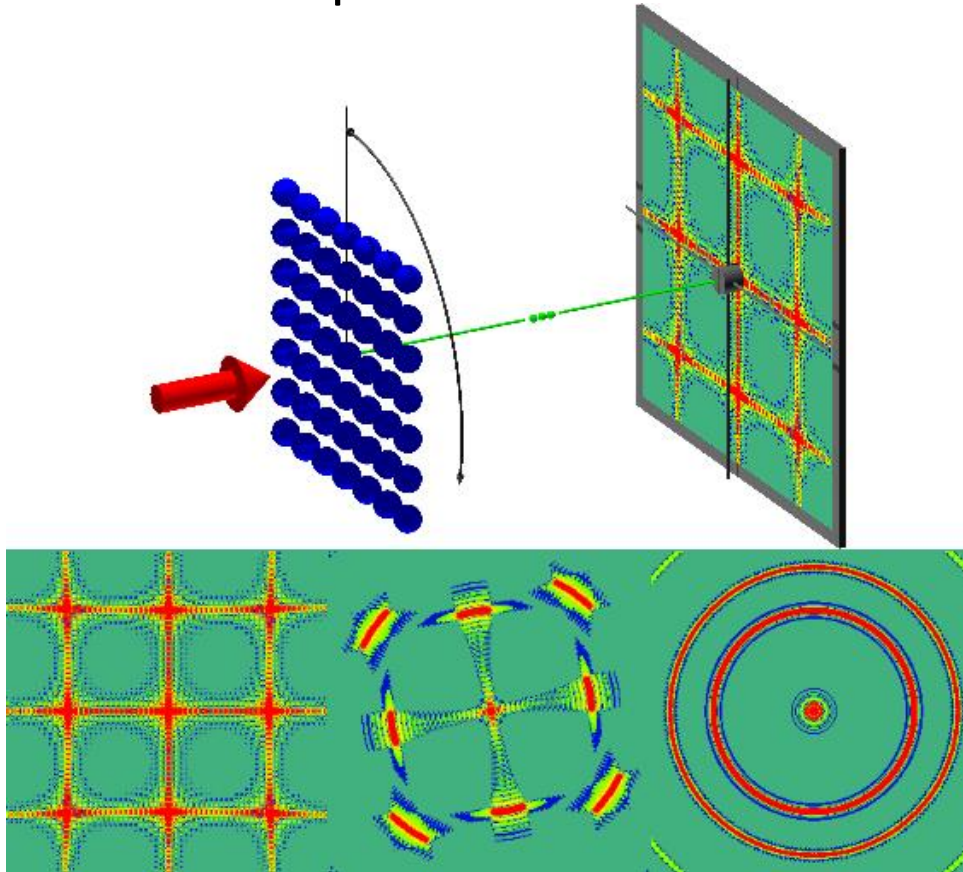
A kisszögű röntgenszórás ábrája:

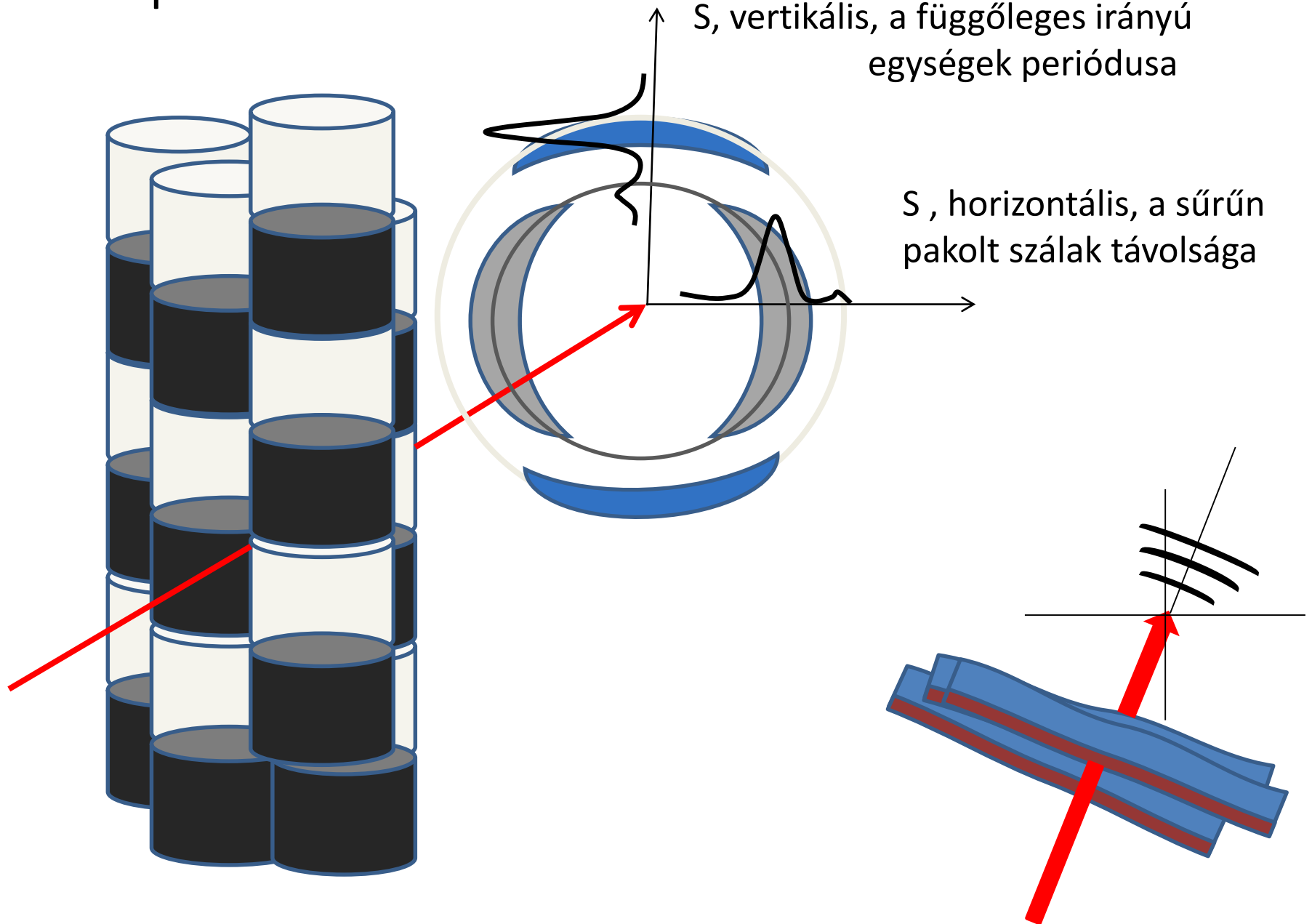

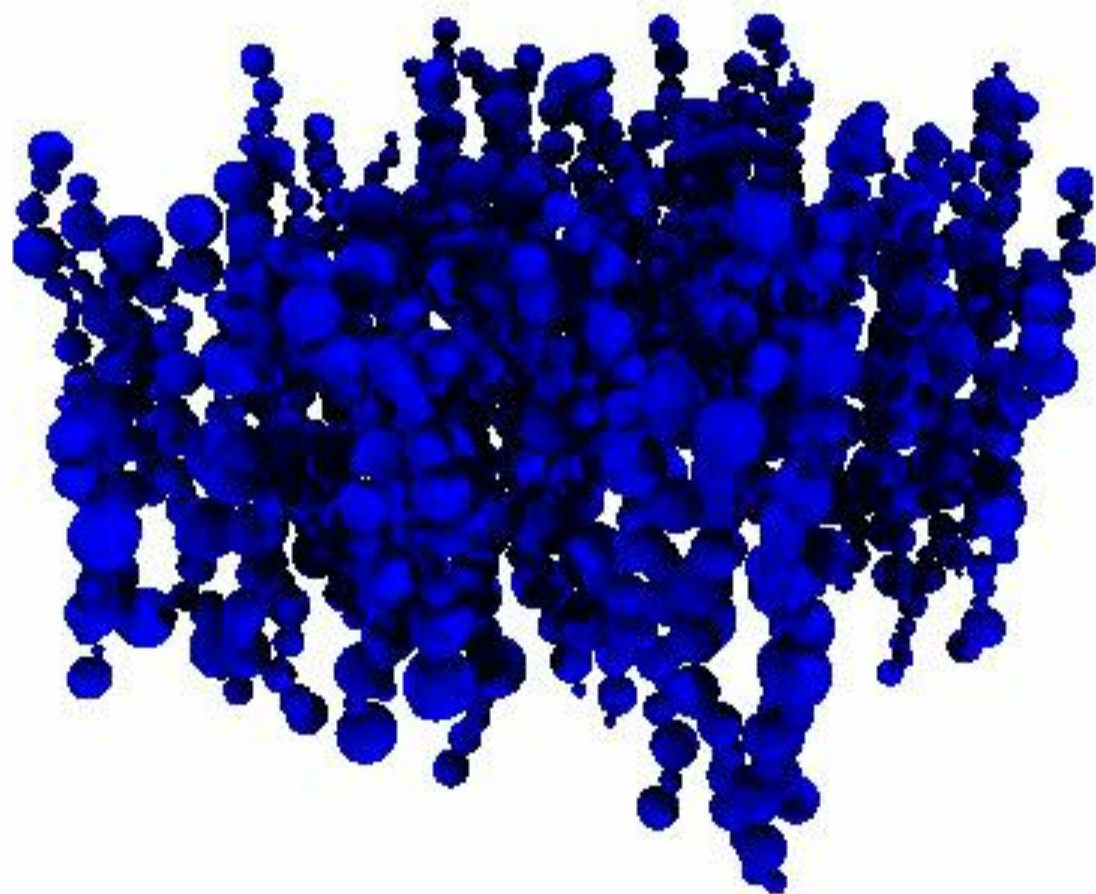
Számítógépes szimuláció:

A makroszkópicusan rendezett minta elfordulásának és teljes körbefordulásának következménye: minden beállítás diffrakcióját összegezve > a szórási kép centroszimmetrikus lesz

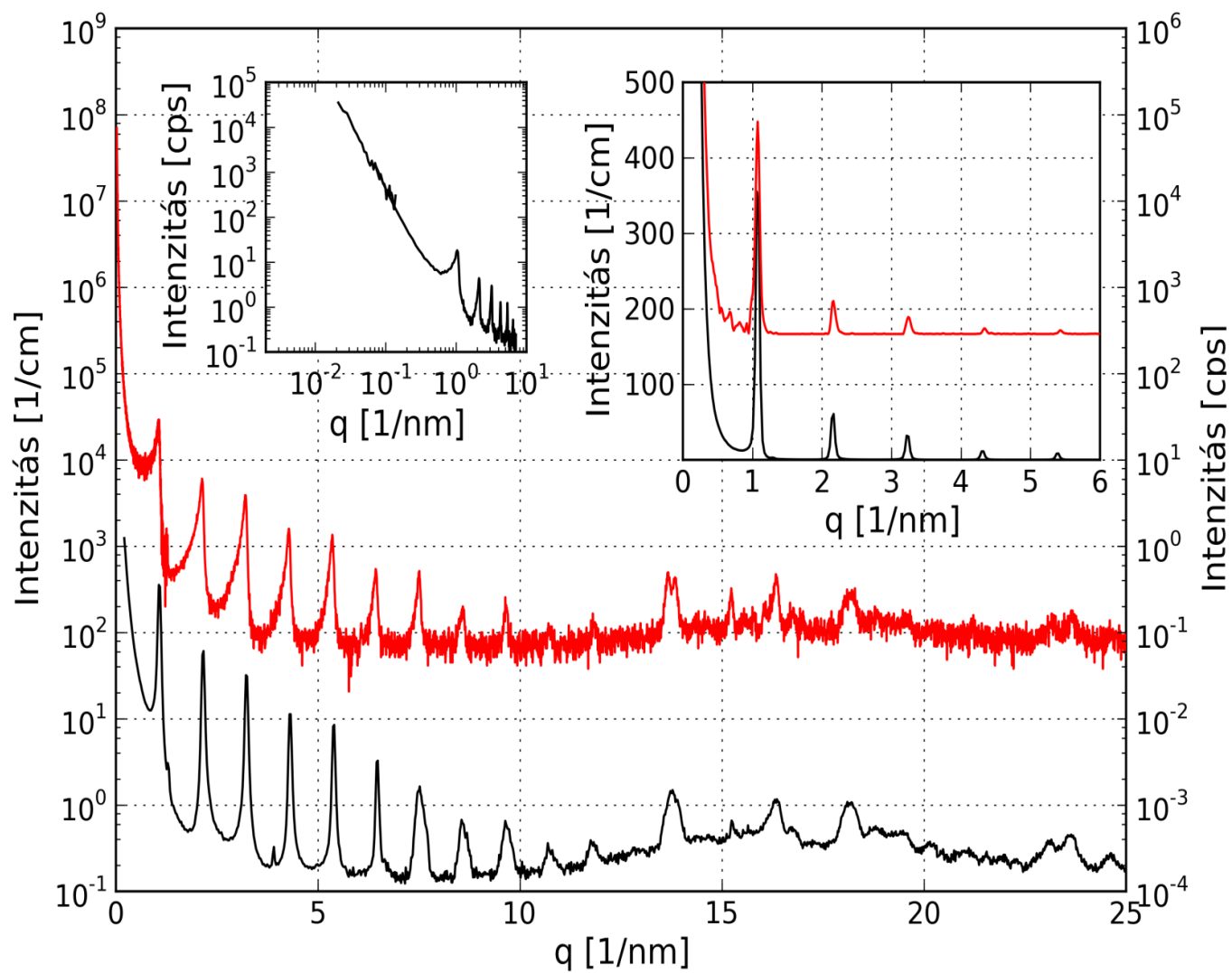
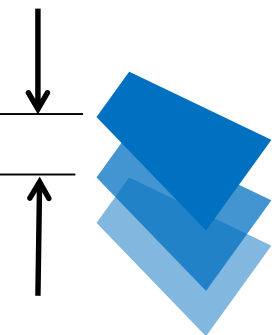

Izotróp minta: fibrin szál

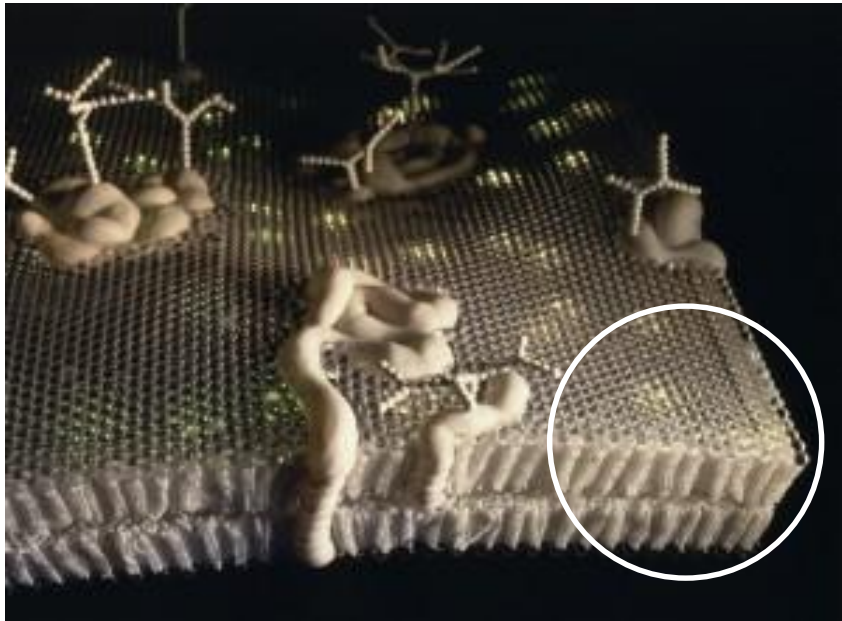

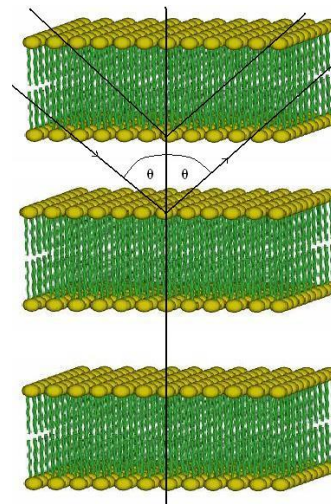
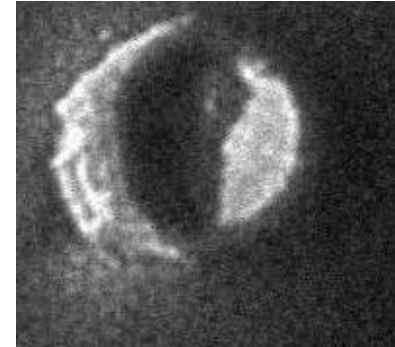

Sejtmembrán modell: vezikula (liposzóma)

Kettétört egyrétegű vezikula

$D = 80 \text{ nm}$

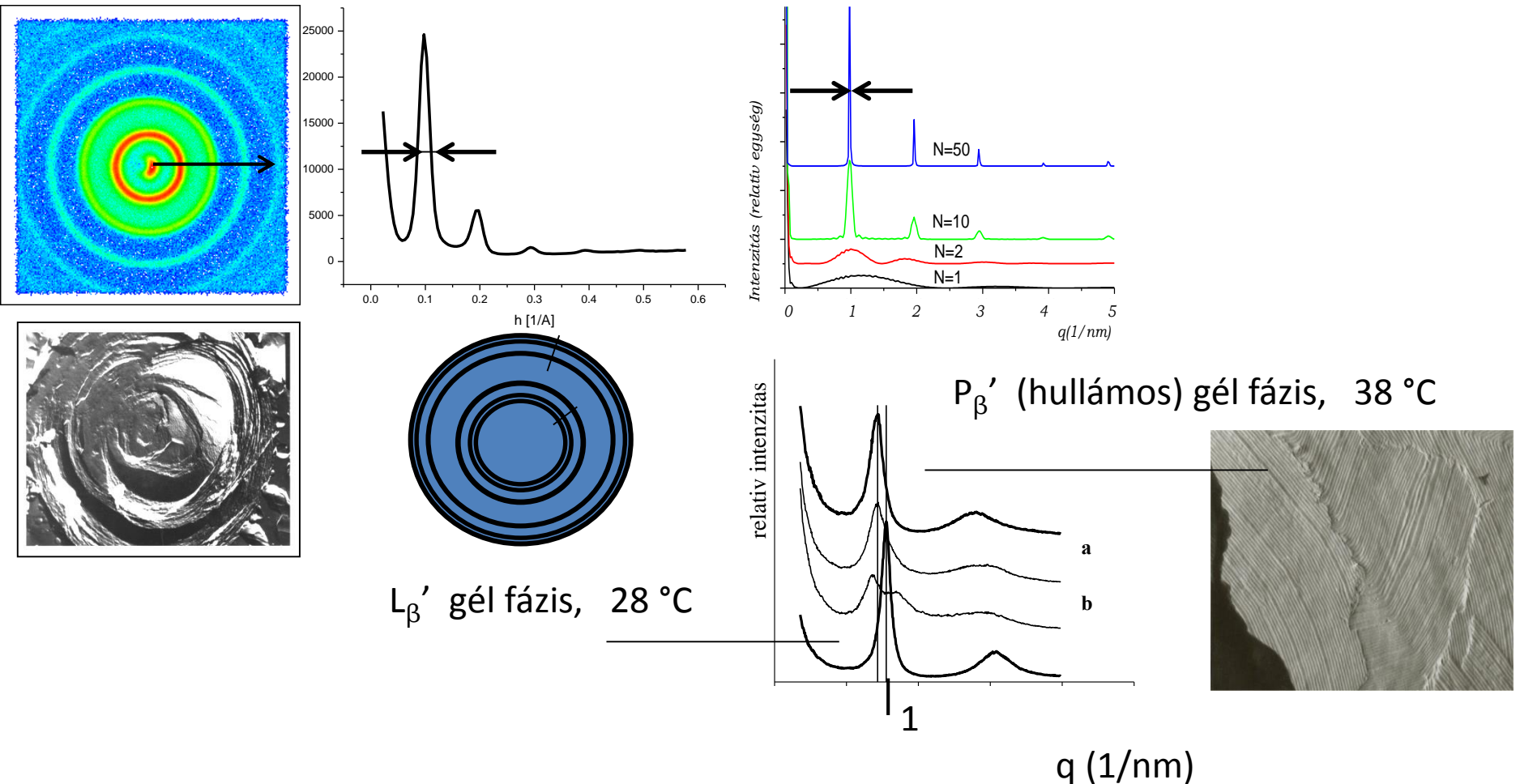
$D = 12 \mu\text{m}$

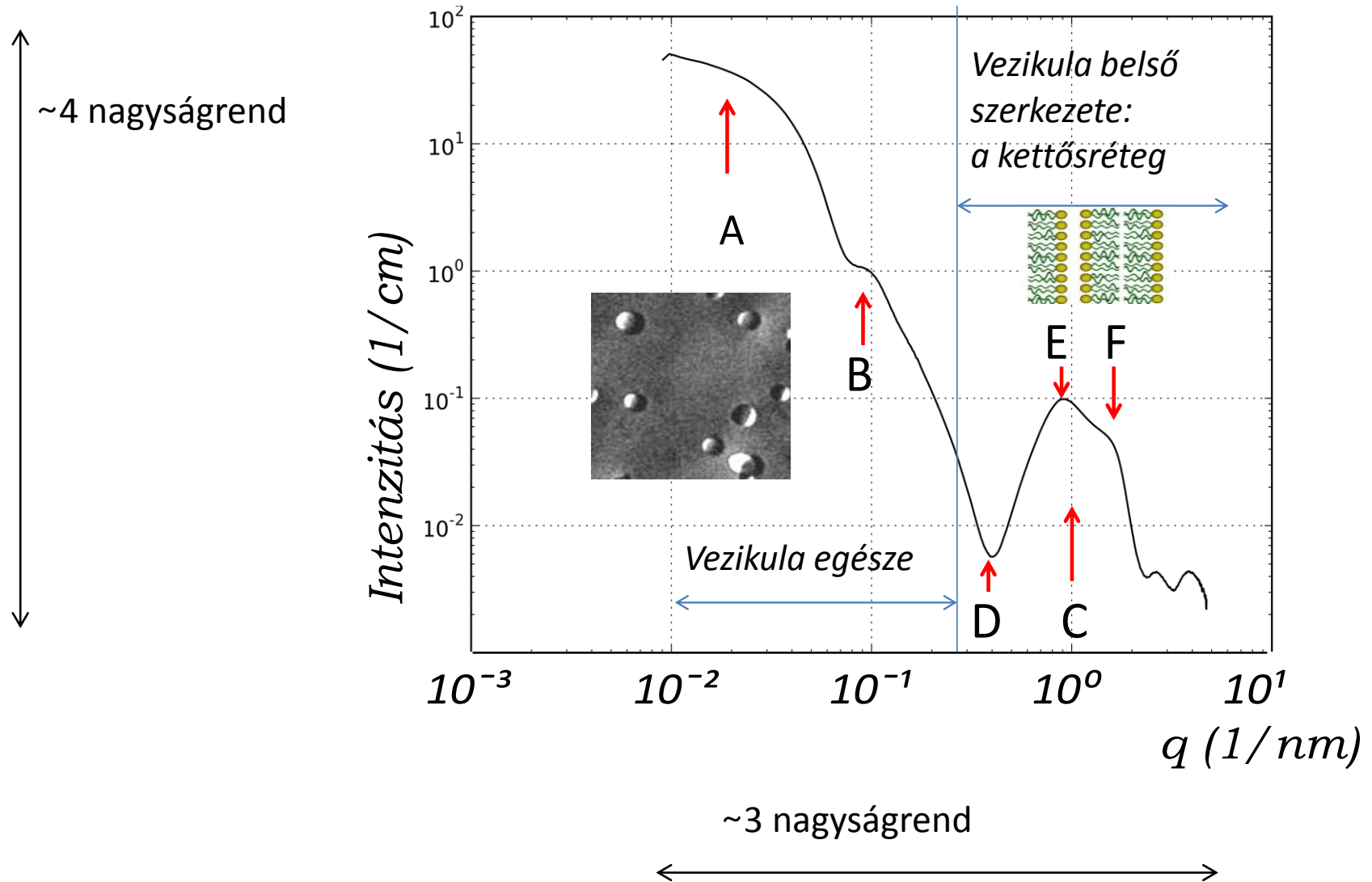
Sokrétegű vezikula/liposzóma

Egyrétegű és sokrétegű (multilamellás) vezikulák tanulmányozása

Tiszta lipid (dipalmitoilfoszfátidil-kolin, DPPC) – víz, mint alarendszer tanulmányozása

Szinkrotronos mérés

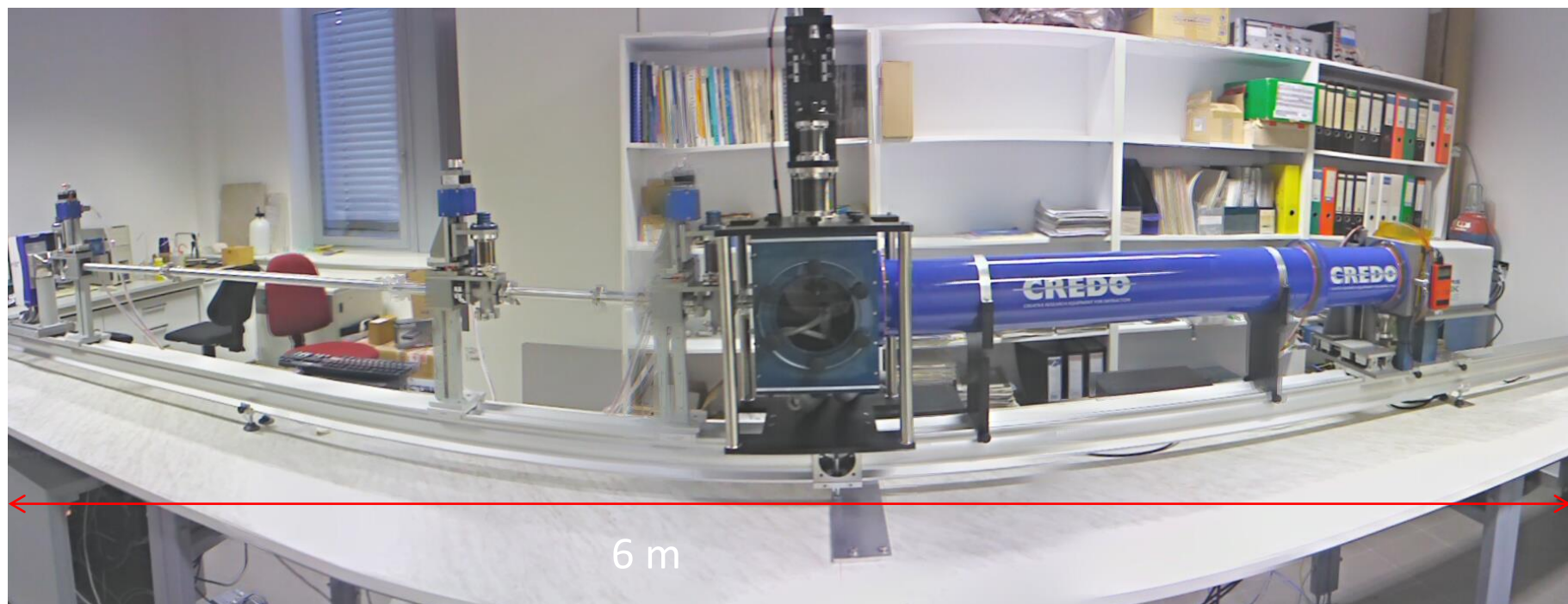
A berendezés paramétere

GeniX3D Cu ULD röntgenforrás (30 W) Pilatus-300k kétdimenziós, helyérzékeny detektor 3575 mm motorizált mintamozgatás, hőmérséklet, mágneses tér, nyírás. . .

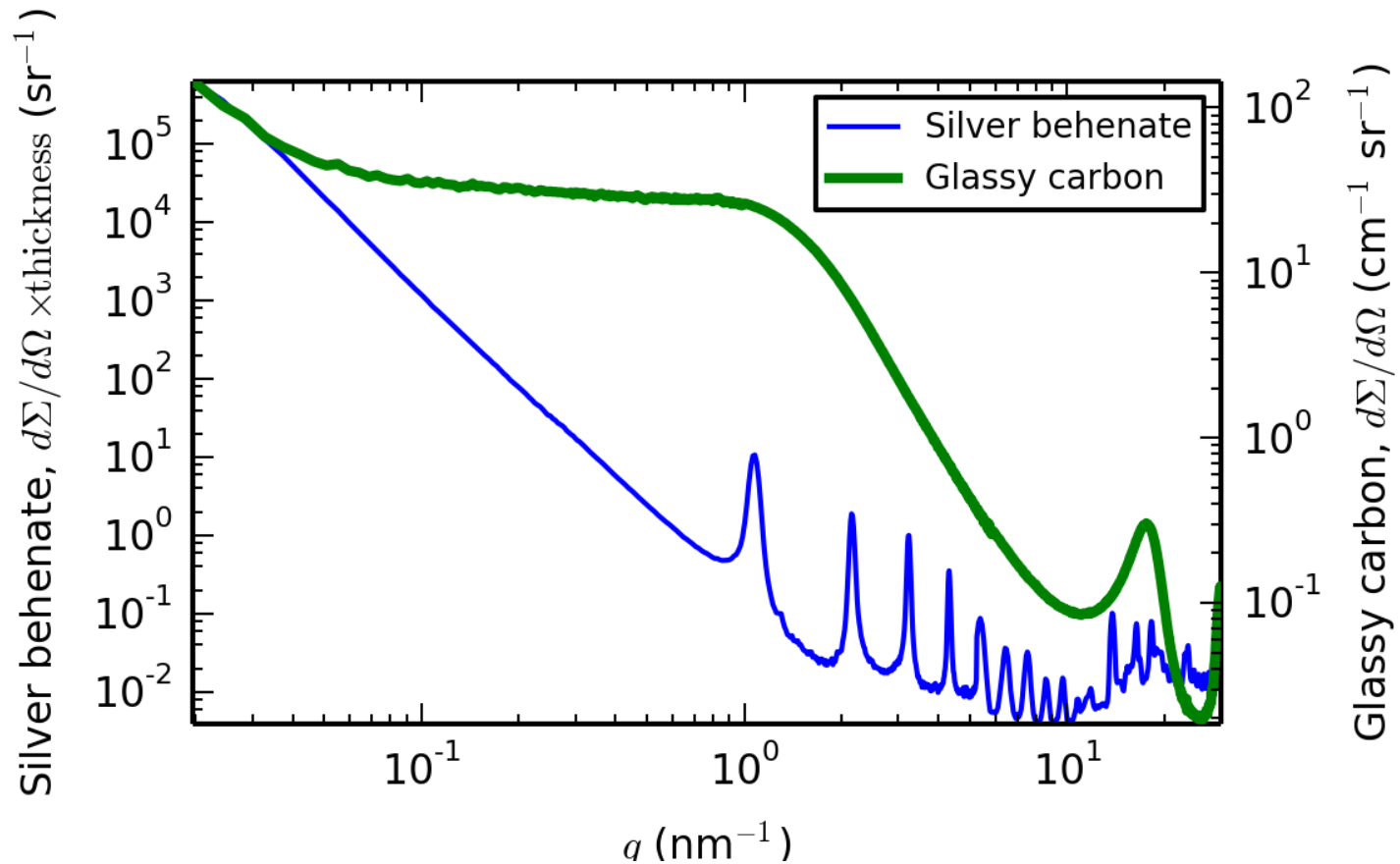
Változtatható minta-detektor távolság: széles szögtartomány lefedhető
($q = (4\pi/\lambda)\sin \Theta$: $[0.019; 30] \text{ nm}^{-1}$ ami a 0.2-320 nm-es mérettartománynak felel meg)

Teljesen automatizált működés (10 db. léptetőmotor). Felhasználóbarát adatgyűjtő, -tároló és -kiértékelő szoftverrendszer, automatikus mérési programok.

Az Európai Bizottság Közös Kutatóközpontja (Institute for Reference Materials and Measurements, Joint Research Centre of the European Commission, Geel, Belgium) által tanúsított SAXS laboratórium

réteges szerkezetű Ag-behenát só kisszögű
és nagyszögű diffrakciója

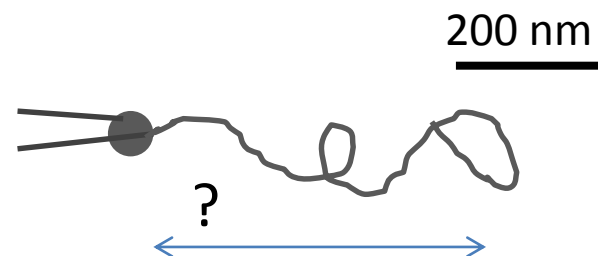
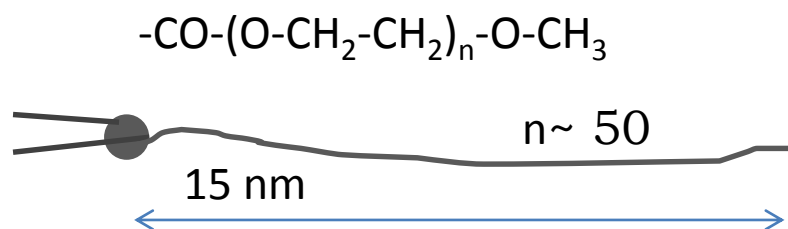
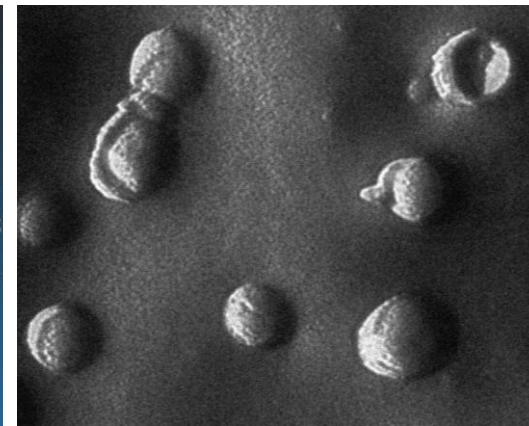
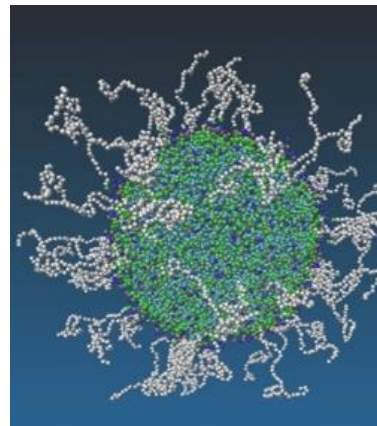
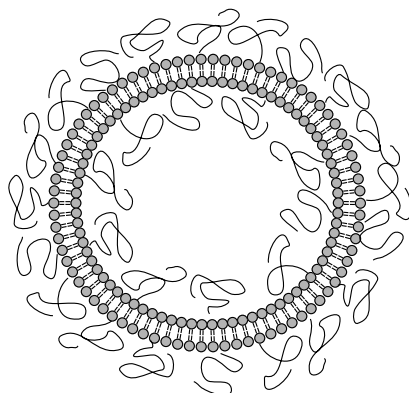
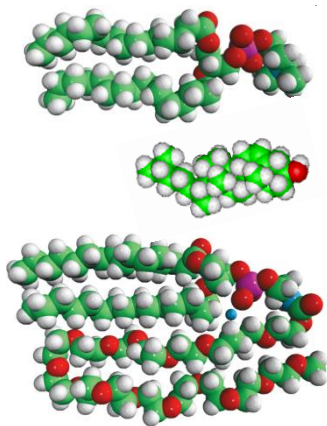

SZTÉRIKUSAN STABILIZÁLT VEZIKULÁK

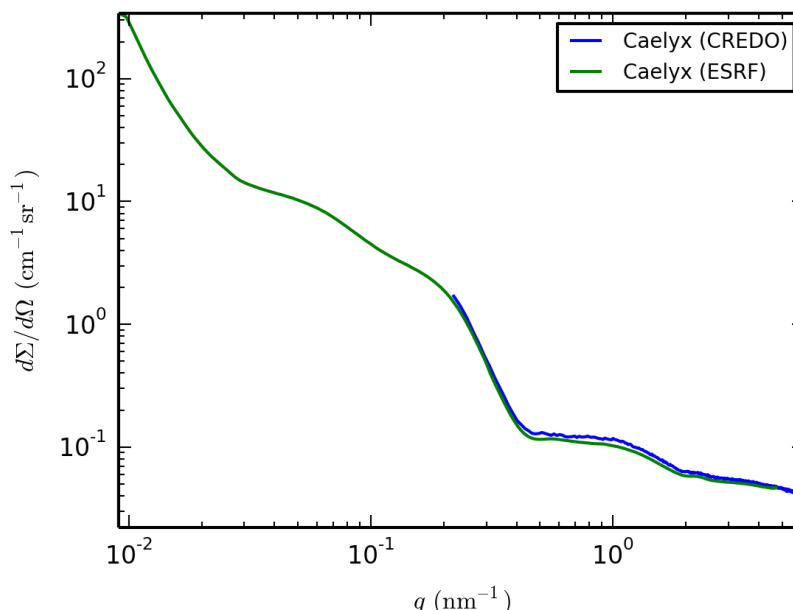
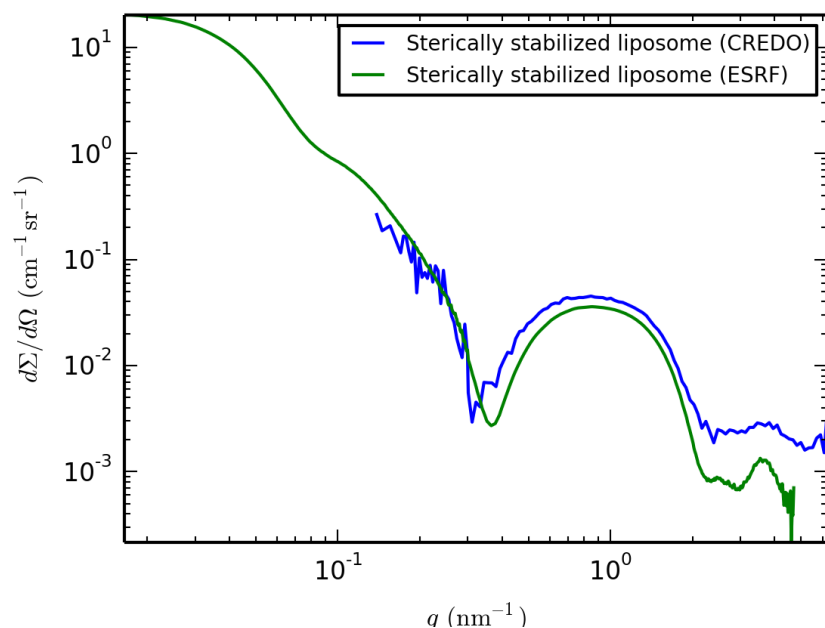
DPPE-PEG (2000) POLIMER LÁNCÁNAK JELLEMZÉSE

a DPPC (HSPC) – KOLESZTERIN – DPPE-PEG (2000) –ből álló rendszerben

Extrudálás után (a polikarbonát szűrű pórusátmérője 80 nm)

SZTÉRIKUSAN STABILIZÁLT UNILAMELLÁRIS VEZIKULÁK, MINT GYÓGYSZERHORDOZÓK

Biomembránok, vezikulák rétegnormális-menti elektronsűrűség-profiljának leírása.
Gyógyszerhordozók, bezárt hatóanyagok jellemzése.

Z. Varga, A. Wacha, U. Vainio, J. Gummel, A. Bóta.

Chemistry and Physics of Lipids (2012), 165(4) pp. 387-392.

SZÉLES KARAKTERISZTIKUS MÉRETTARTOMÁNY

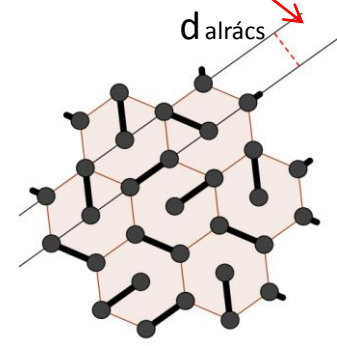
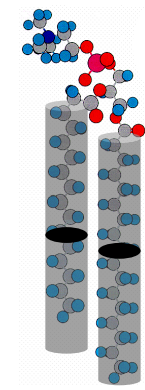
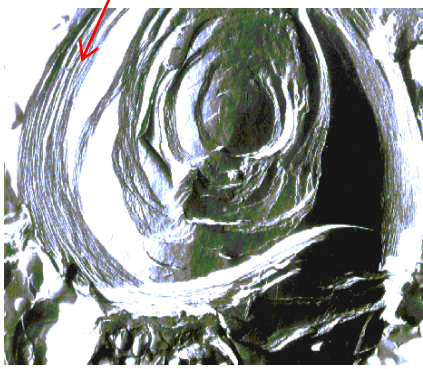
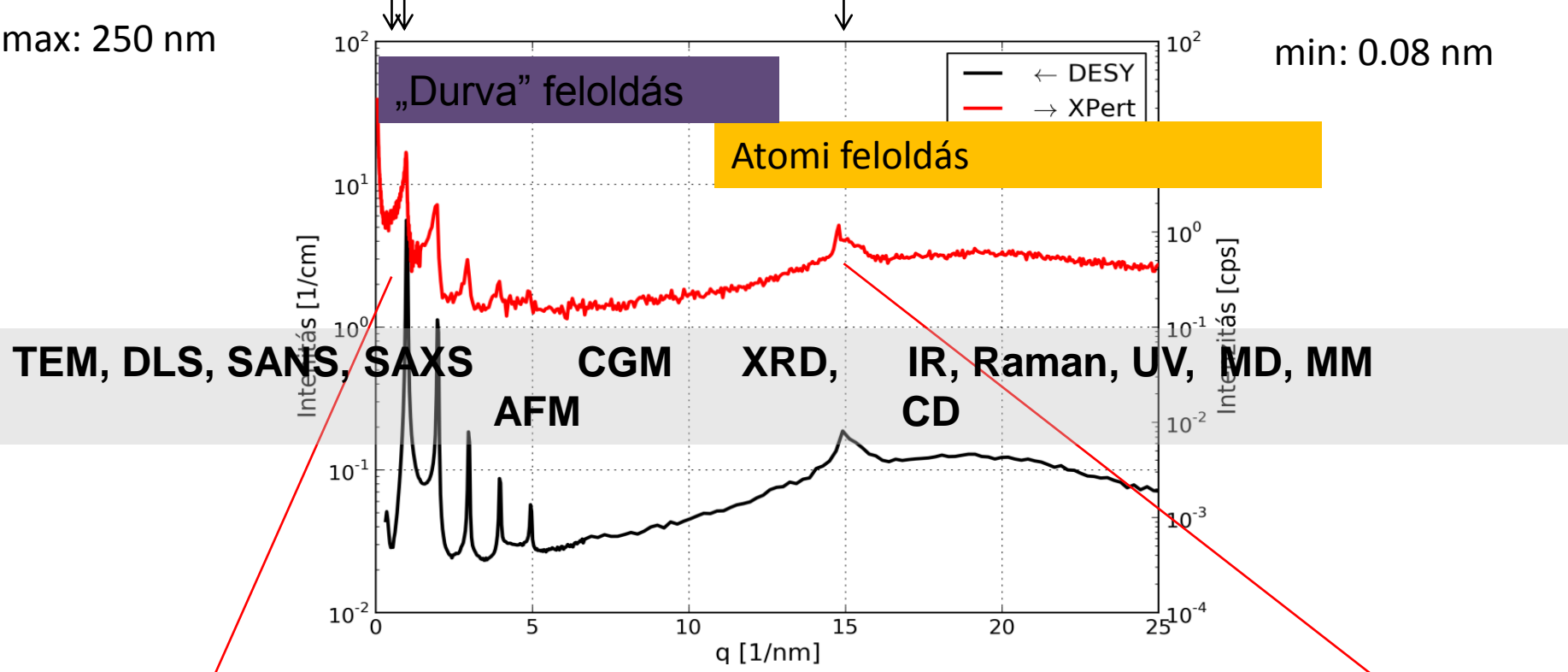
100 nm

10 nm

0.4 nm

max: 250 nm

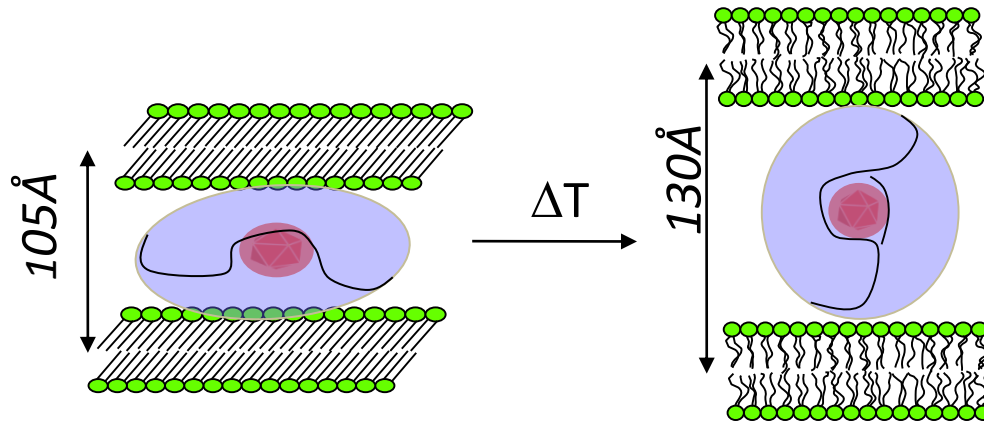
min: 0.08 nm

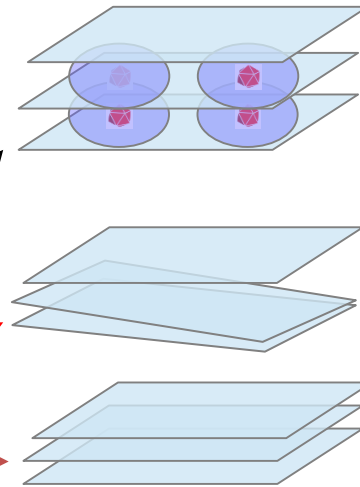
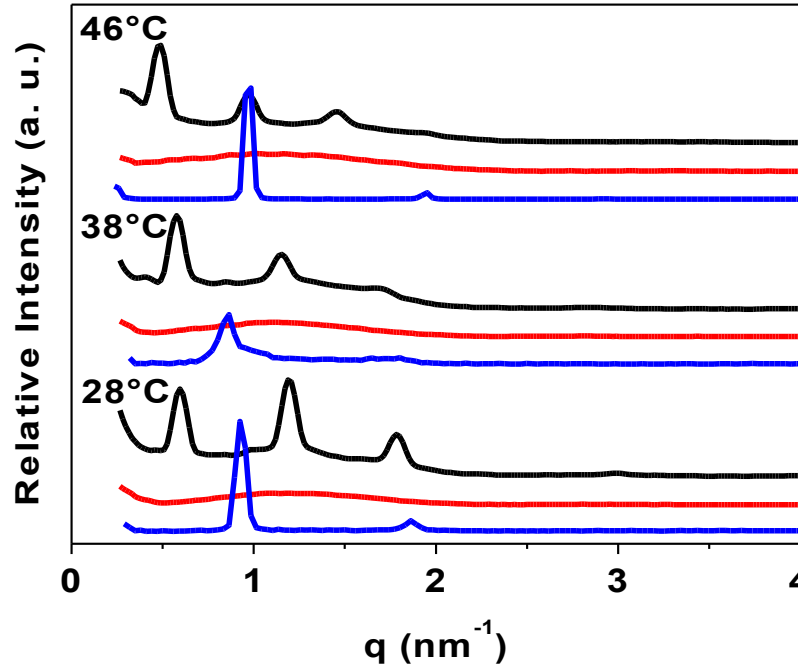
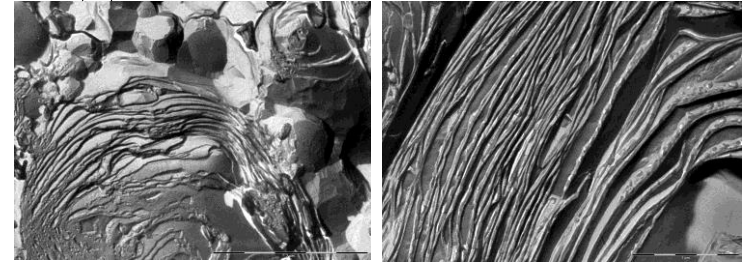
d alrács

AU@BSA NANOKLASZTEREK KÜLÖNLEGES VISELKEDÉSE:

VÖRÖS FÉNYT KIBOCSÁTÓ AU-NANOKLASZTEREK HIDRATÁLT

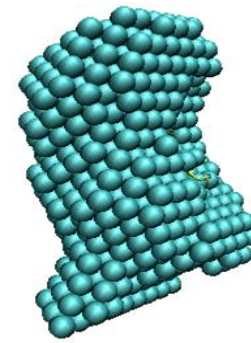
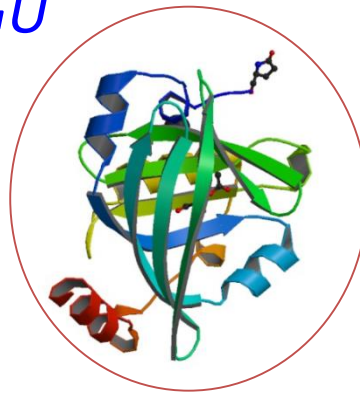
prekurzorok

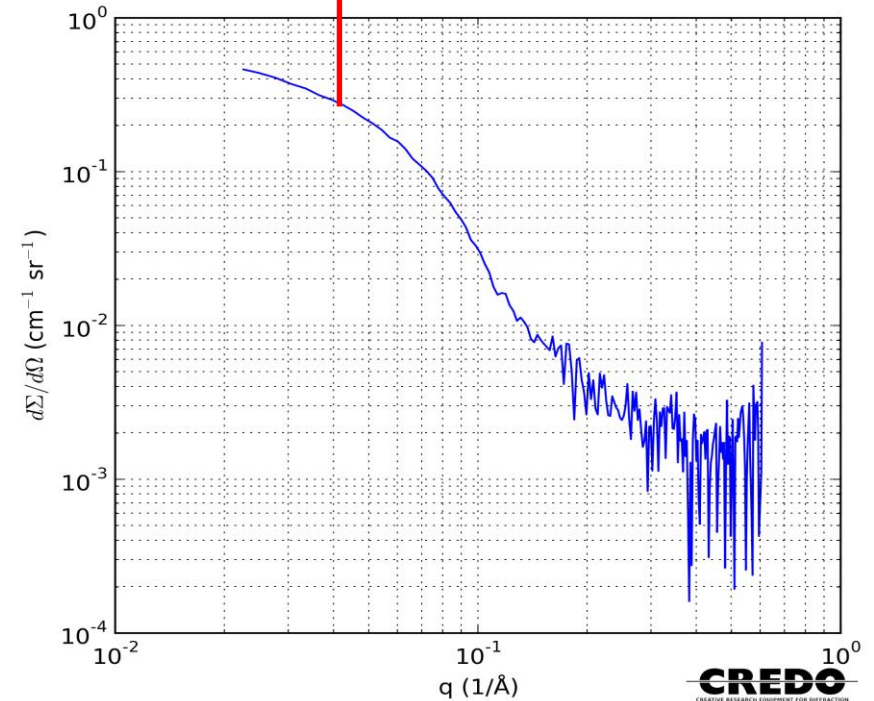
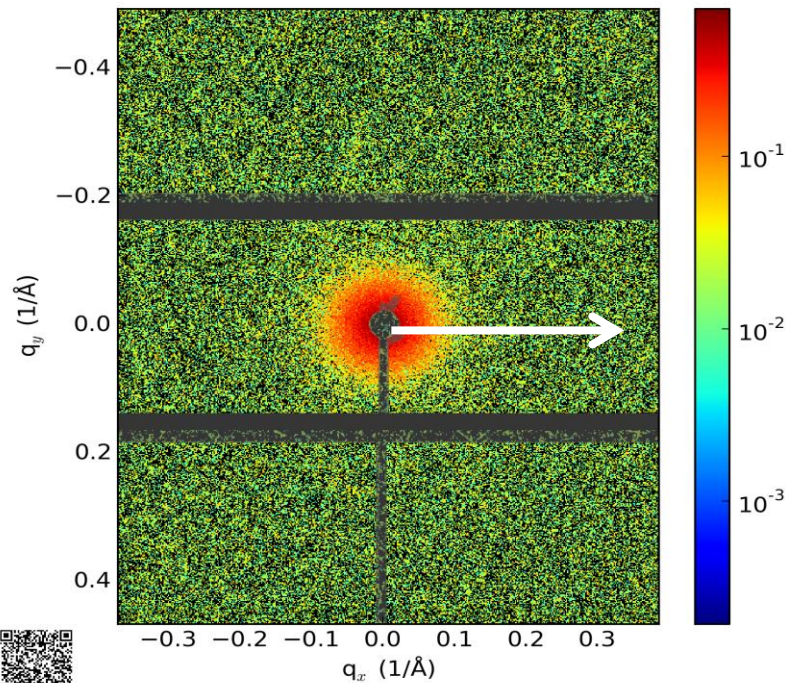

EGY FEHÉRJE (BSA) KISSZÖGŰ RÖNTGENSZÓRÁSA

irányrendezetlen molekulák
sokasága
centroszimmetrikus
szórási mintázatot ad.

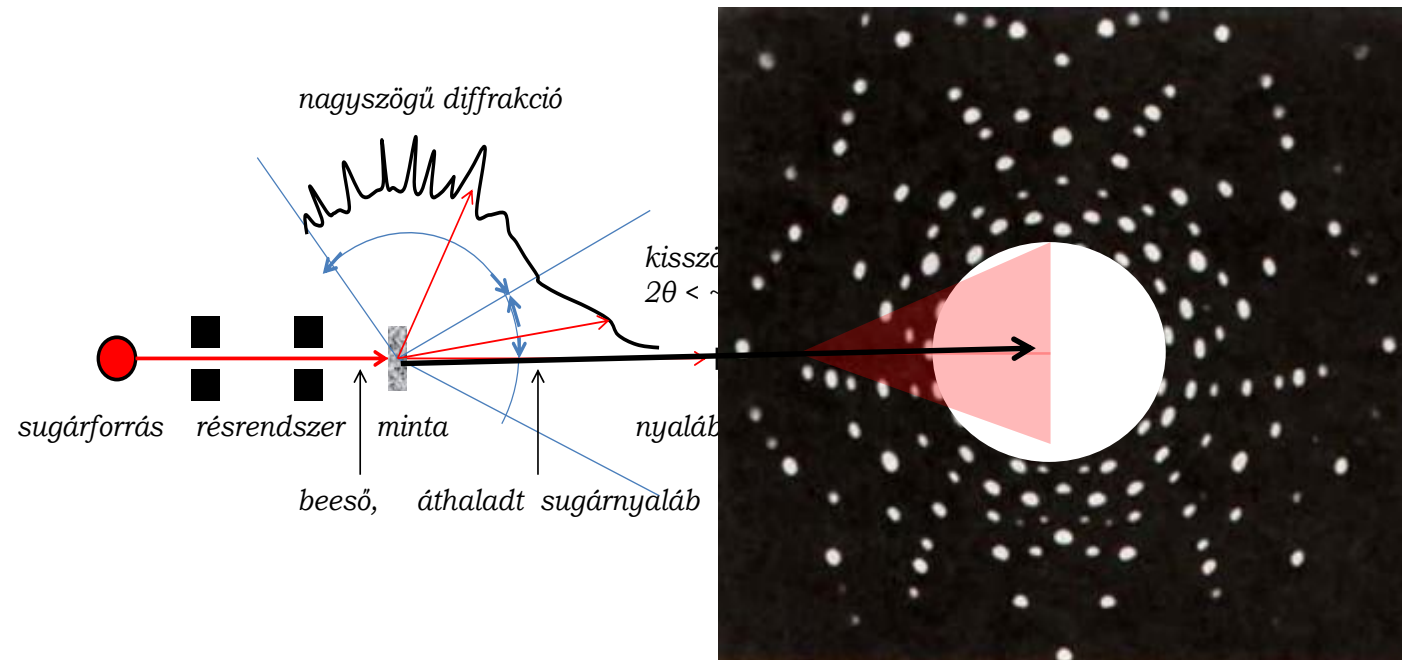
BSA_10mg_ml (total exposure time: 3000 sec.)

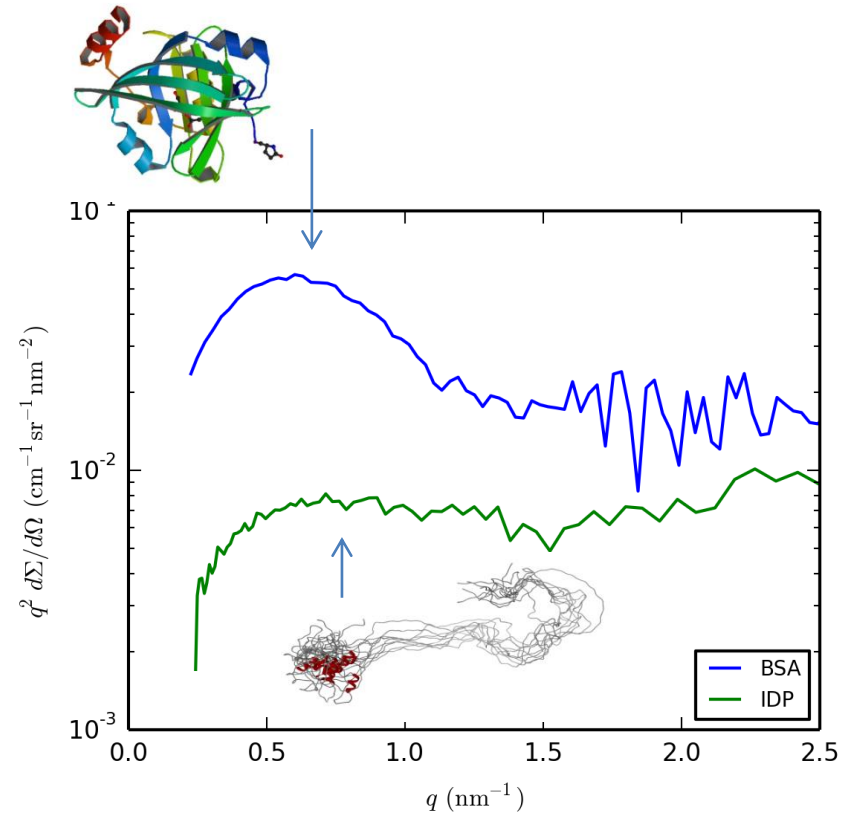
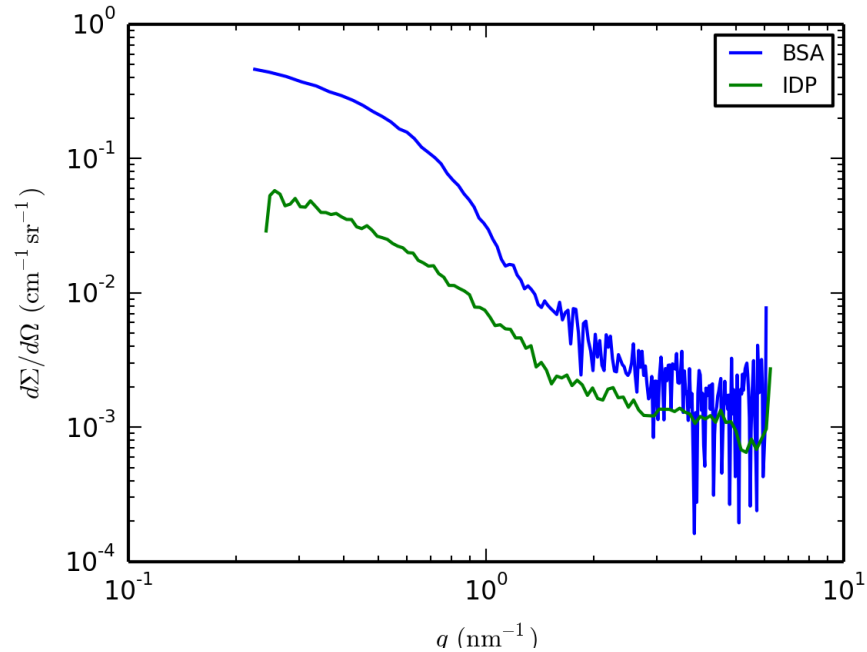
$$q = (4\pi/\lambda) \sin \Theta$$

A jellemzésben kitüntetett szerep jut a morfológiai és szerkezeti vizsgálatoknak.

A röntgennyaláb ún. kisszögű röntgenszórására koncentrálnak.

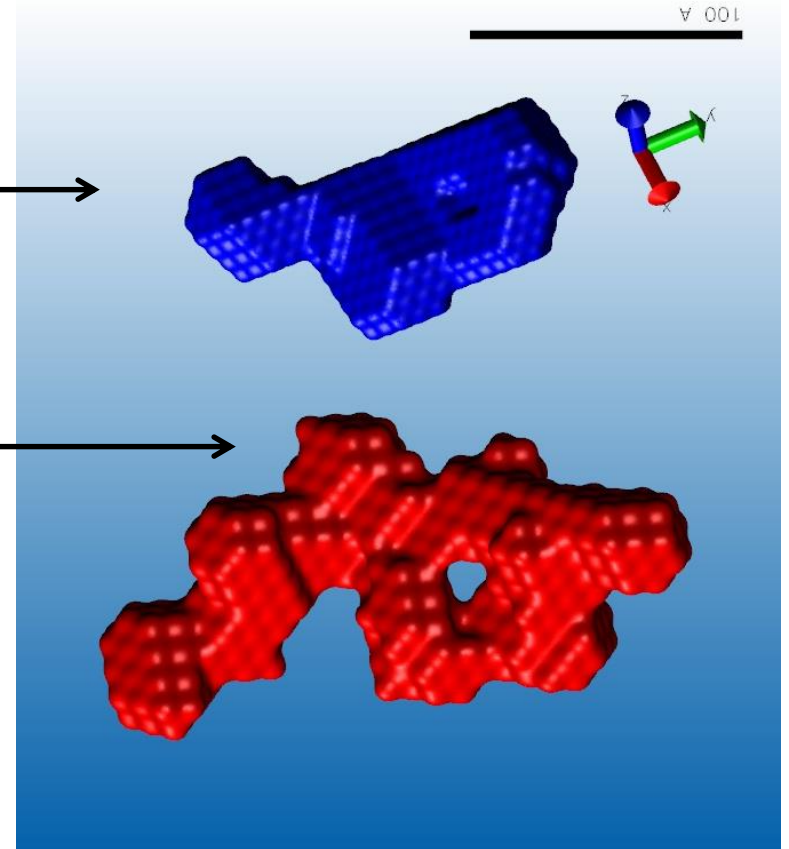
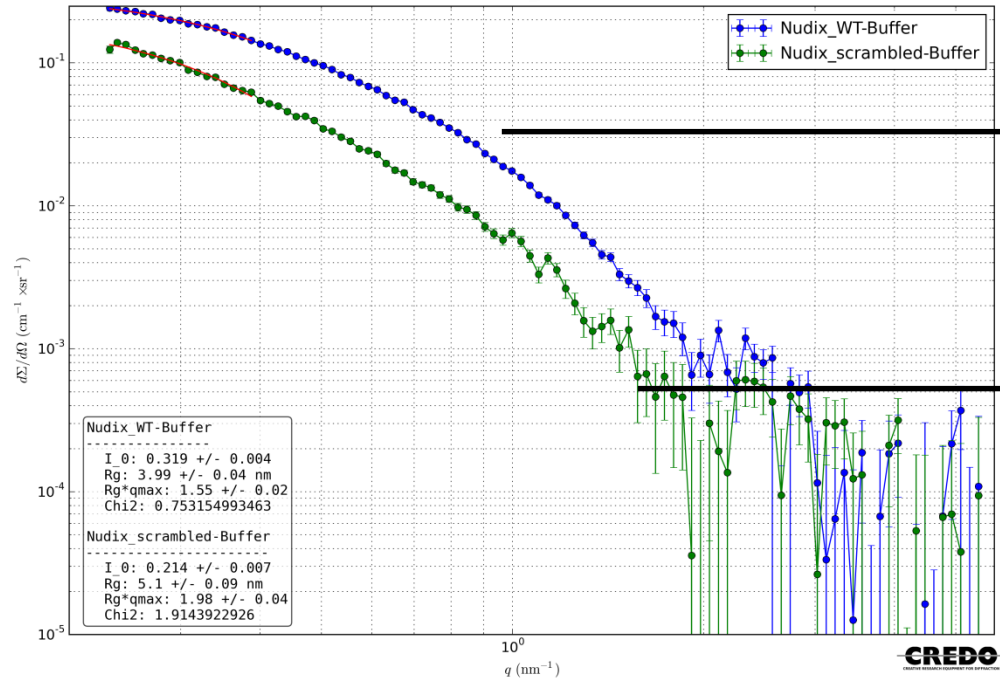
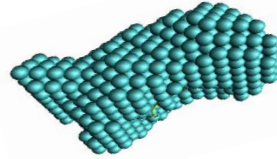
RENDEZETT, NEM RENDEZETT FEHÉRJÉK

Tantos Á., Tompa P. MTA TTK, Enzimológia I.

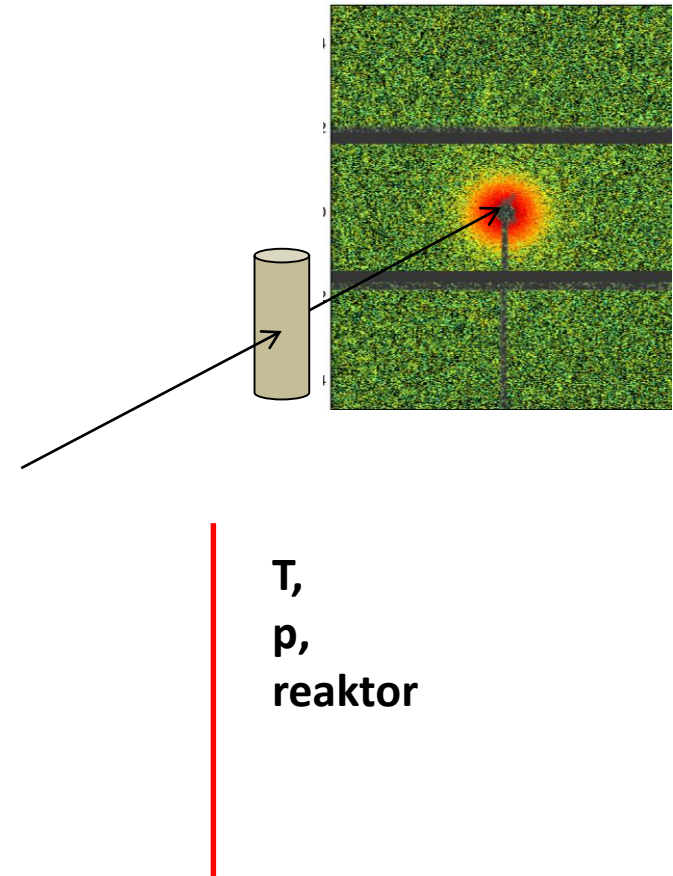
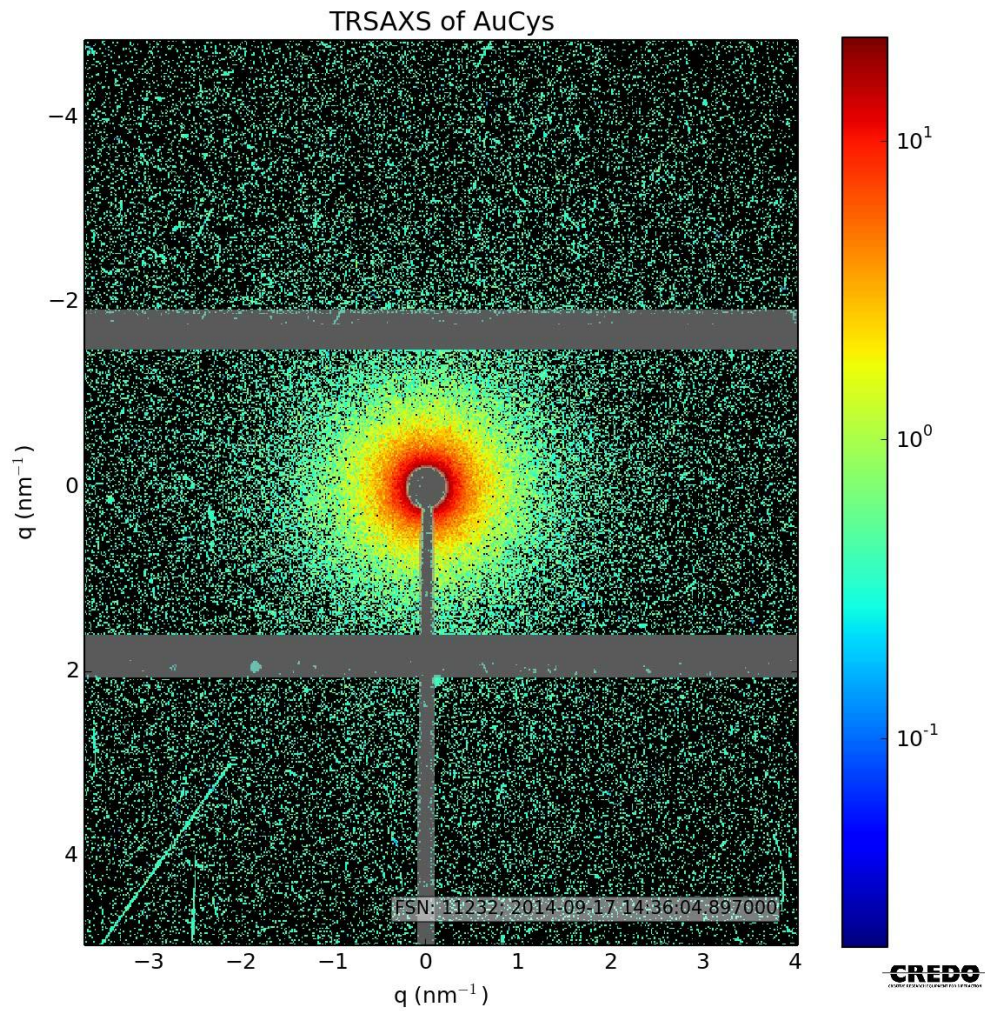
Molekulatömeg ill. lineáris méret („girációs sugár”) mérhető
Fehérjék negyedleges szerkezetének (burkoló alakjának)
meghatározása
Konformáció („rendezettség”) jellemzése.

Kisszögű szórás, példa

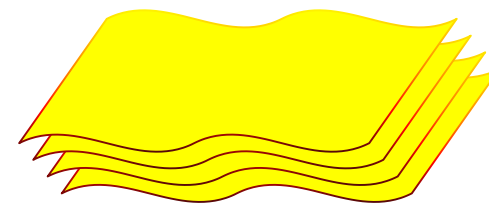
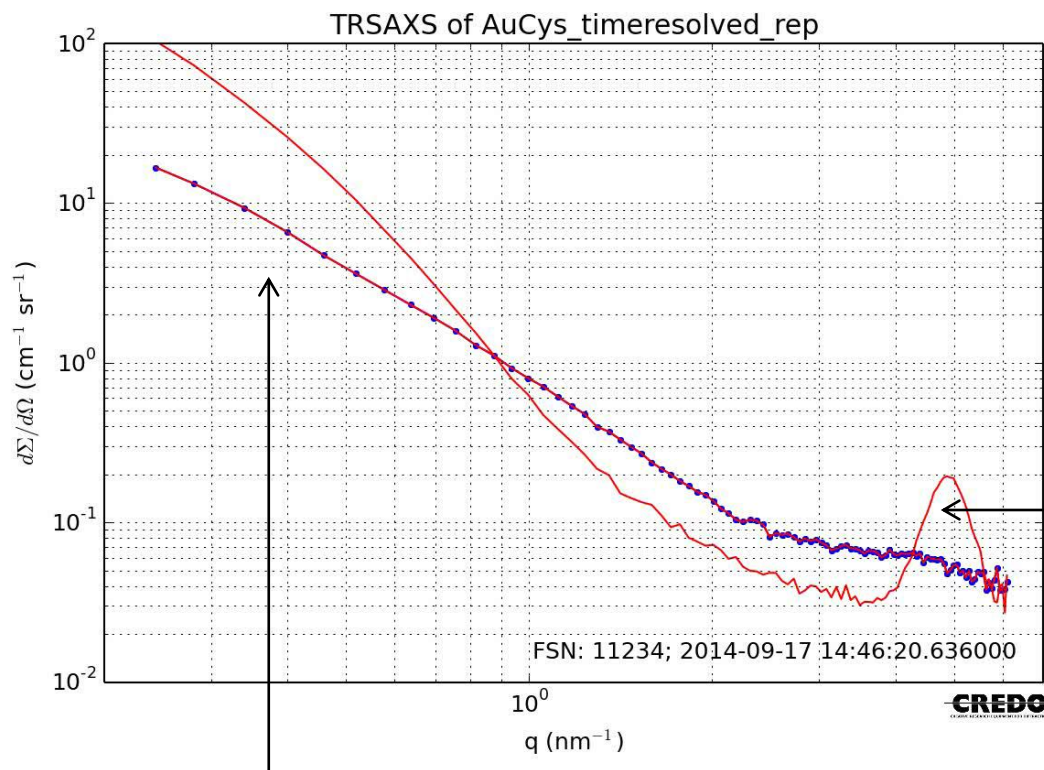

In situ méréés

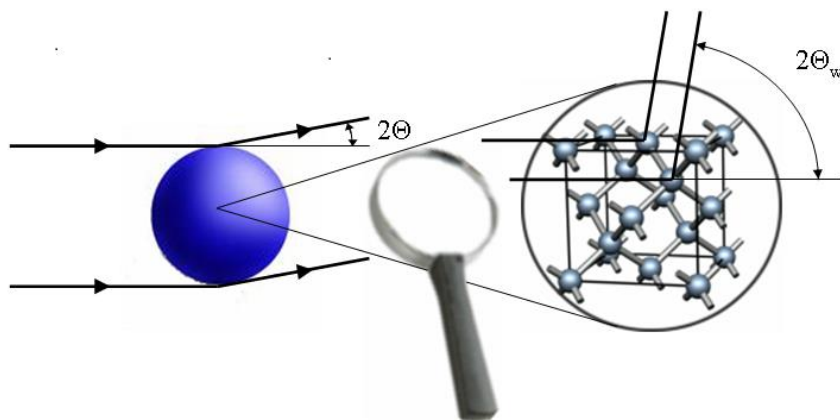
In situ mérés

rétegszerkezet

amorfszerkezet

CREDO
CREATIVE RESEARCH EQUIPMENT FOR DIFFRACTION

credo.ttk.mta.hu